

**O`ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA`M ORTA
ARNAWLI BİLİM MİNİSTİRLİĞİ
BERDAQ ATINDAG`I QARAQALPAQ MA`MLEKETLİK
UNİVERSİTETİ**

Qol jazba huqıqında

UDK: 33.657.6

ISMAYLOVA DİLBAR UZAQBAEVNANIN`

**«Ekonomikanı modernizatsiyalaw sha`rayatında materiallıq emes
aktivler esabı, olardın` auditin ha`m analizin rawajlandırıw mashqalaları»**

5A230901- Buxgalteriyalıq esap

Magistr akademiyalıq da`rejesin alıw ushın jazılğ`an dissertatsiya

MAK da jaqlawg`a ruxsat

Magistratura bo`limi baslıg`ı

_____dots. Gulimov A.

Kafedra baslıg`ı: _____ dots. İsmaylov K.

İlimiy basshı: _____ dots. İsmaylov K.

No`kis 2014 - j.

MAZMUNI

Kirisiw	3
I bap. Materiallıq emes aktivlerdin` ekonomikalıq mazmunı ha`m xalıq aralıq a`meliyatta qollanıwı	7
1. Materiallıq emes aktivlerdin` ekonomikalıq mazmunı, tu`rleri ha`m a`hmiyeti	7
2. Materiallıq emes aktivler esabı boyınsha xalıq aralıq a`meliyat	14
II bap. Materiallıq emes aktivlerdi esapqa alıw metodikasının` ka`liplesiwi ha`m onı rawajlandırıw	26
1. Materiallıq emes aktivlerdin` bazar bahasın jaratıw ornı ha`m olardı bahalawg`a metodikalıq jantasıwlar	26
2. Materiallıq emes aktivlerge amortizatsiya esaplaw usılların jetilistiriw	40
3. Materiallıq emes aktivlerdi esapta sa`wlelendiriw usılları ha`m olardı jetilistiriw	46
III bap. Materiallıq emes aktivler auditinin` metodikasın qa`liplestiriw ha`m jetilistiriw	61
1. Materiallıq emes aktivlerdi auditin sho`lkemlestiriw ha`m o`tkeriw usılları, olardı jetilistiriw	67
2. Materiallıq emes aktivlerge amortizatsiya esaplawdın` auditin jetilistiriw	74
Juwmaqlaw	86
Paydalanılǵan a`debiyatlar dizimi	79
Qosımshalar	86

KIRISIW

Temannıń aktuallıgı. Ka`rxanalardı modernizatsiya qılıwdın` en` a`hmiyetli bag`darların` belgileniwi na`tiyjesinde ka`rxanalarda o`ndiris ha`m qayta islew sanaatında ilimiy do`retpelerdi qollanıw mu`ta`jligi ku`sheymekte. Haqıyqatında, ma`mleketimiz Prezidenti İ.A.Karimov atap o`tkenindey: “sanaat penen bir qatarda ekonomikamızdın` awıl xojalıg`ı usag`an jetekshi tarawdı da modernizatsiya qılıw, onın` quramına kiretug`ın derlik barlıq tarmaq ha`m o`ndiris tarawların` pu`tkil kompleksinde texnika ha`m texnologiyalıq jan`alaw jumısların a`melge asırıwg`a u`lken mu`ta`jlik sezilmekte”¹.

Awıl xojalıg`ının` tiykarg`ı islep shıg`arıw quralı jer bolıp, onın` ta`biyg`ıy o`nimdarlıg`ın u`ziliksiz asırıp barıw, o`simlikler ha`m sharwa malların` genetikalıq potentsialın asırıp, energetikalıq quwatlar ha`m mashinalar sistemasınan o`nimli paydalanıw za`ru`rligin belgilewshi o`zine ta`n miynet ha`m o`ndiris qa`siyetlerine iye. Sol sebepli, awıl xojalıq o`ndirisin, diyxansılıq ha`m sharwashılıq, azıq-awqat ha`m qayta islew sanaatın rawajlandırıw u`stin da`rejede intellektual mu`lik ob`ektlerin, sonın` ishinde, jan`a texnologiyalar, «nou-xau» ha`m zamanago`y patentler ha`m litsenziyalar jaratıw, olardıń esabı, analizin ha`m auditin jetilistiriw tiykarında a`melge asırılıwı lazım. Tilekke qarsı, agrar tarawda ha`zirge shekem intellektual do`retpeler esabı, auditin ha`m analizi ma`lim da`rejede dıqqattan shette qalıp, materiallıq tarawg`a itibar beriw da`stu`r bolıp kelmekte.

Materiallıq emes aktivler esabı ha`m auditinın` mashqalaları awıl xojalıg`ın modernizatsiya qılıw sha`rayatında ilim-texnika progresin jedellestiriw za`ru`rligi, intellektual mu`lik ob`ektlerinın` tovar sıpatındag`ı rolinin` o`sip barıwı, investorlar ha`m de basqa ma`pdar paydalanıwshılar ta`repinen mu`likler bahası haqqında anıq ha`m isenimli mag`lawmat alıw mu`ta`jligi menen belgilenedi.

Ha`zirgi ku`nde materiallıq emes aktivlerdi bahalaw, esapta ha`m esabatta sa`wlelendiriw ha`m de auditin ma`selelerine sezilerli da`rejede itibar ku`sheymekte. Bular ekonomikalıq baylanıslardıń rawajlanıwı ha`m shet el

---

¹ Каримов İ.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз таракқиетини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. –Т.: Ўзбекистон, 2011. -26 б.

investitsiyalarının` ko`plep tartılıwı, finans bazarlarının` rawajlanıwı; du`n`ya ekonomikasında jekke hu`kimranlıq ushın ba`seki gu`resinin` ku`sheyiwi, innovatsiyalıq iskerliktin` jedellesiwi usag`an du`n`ya ekonomikalıq rawajlanıwı ulıwmalıq tendentsiyalarının` nızamlı aqıbeti esaplanadı.

Sonı ayırıqsha atap o`tiw kerek, bul tarawda bir qansha mashqalalar ha`zirgi ku`nde o`z sheshimin ku`tpekte. Sonın`day, materiallıq emes aktivler haqıyqattan, ha`tteki du`n`ya a`meliyatı ushın ha`m quramalı ha`m ha`r tu`rli tu`sinik bolıp, atap aytqanda, olardı agrar tarawda klassifikatsiyalaw, bahalaw, esapqa alıw, analizlew ha`m esabatta sa`wlelendiriw ham de auditorlıq tekseriwinen o`tkeriwdin` tarawg`a ta`n o`zgeshelikleri izertlew tan`lang`an temanın` aktuallıg`ınan da`rek beredi.

**Temannı` u`yrenilgenlik da`rejesi.** Son`gı jıllarda materiallıq emes aktivler esabı ha`m auditinin` metodikalıq ha`m sho`lkemlestiriw ma`seleleri shet el ha`m G`MDA ma`mleketlerinin` ekonomist alımlarınan X.Anderson, M.Astaxov, L.Voronina, K.Druri, V.Ya.Kojinov, D.Kolduell, B.Nidlz, V.Paliy, Dj.Ris, J.Rishar, E.Rusakova, G.M.Solov`eva, V.Suyts, A.Sheremet, R.Entoni ilimiy miynetlerinde izertlengen².

Ma`mleketimiz alımlarınan B.Abdunazarov, O.W.Bobojonov, R.D.Dwsмуратов, K.Jumaniyozov, N.Yu.Jwraev, A.K.İbragimov, Sh.İlhomov A.A.Karimov, O.Masharipov, B.Hamdamov, Yu.Juravskaya, X.Musaev, M.E.Pwlatov, N.K.Rizaevlardin` izertlew miynetlerinde materilliq emes aktivler esabı ha`m auditinin` teoriyalıq, metodikalıq ha`m sho`lkemlestiriw ta`repleri u`yrenilgen.

**Magistrlik dissertatsiya jumısının` maqseti.** Agrar tarawdı modernizatsiya qılıw sha`rayatında materiallıq emes aktivlerdi bahalaw, esapqa alıw, amortizatsiya

---

² Кожинов В.Я. Бухгалтерский учет, «Федеративно Книго Торговая Компания» М.: 1998 г.; Соловьева Г.М. Учет нематериальных активов. М: Финанс и статистика, 2001.; Хахонова Н.Н. Учет нематериальных активов. Учетно-практическая пособие. Ростов-на-Дону, «Феникс», 2001, 212 с.; Энтони Р., Рис Дж. Учет: ситуации и примері. Перевод с англ., «Финанс и статистика», Москва, 1993 г.; Нидлз Б., Андерсон Х., Колдуэлл Д. Принципы бухгалтерского учета. М.: Финанс и статистика, 1999.; Бухгалтерский учет для предпринимателей. (Business Accounting) 1-2том, «ХГС» М.: 1993 г.

esaplaw ha`m auditten o`tkeriw usılların jetilistiriw boyınsha ilimiy ha`m a`meliy usınıslar islep shıg`ıwdan ibarat.

**Magistrlik dissertatsiya jumısının` wazıypaları.** Dissertatsiya jumısının` maqsetinen kelip shıqqan halda to`mendegi wazıypalar belgilep alıdı:

– “materiallıq emes aktivler” tu`siniginin` ekonomikalıq mazmunı, quramı ha`m qa`liplesiw o`lshemleri boyınsha agrar tarawg`a ta`n klassifikatsiyalaw;

– materiallıq emes aktivler esabı boyınsha da`slepki hu`jjetler ha`m analitikalıq esap registrlerin jetilistiriw boyınsha usınıslar islep shıg`ıw;

– materiallıq emes aktivlerdi bahalaw ha`m amortizatsiya esaplawdı jetilistiriw boyınsha metodikalıq usınıslar islep shıg`ıw;

– materiallıq emes aktivler auditinin` metodikalıq ta`miynatın ha`m audit usılların rawajlandırıw boyınsha ilimiy ha`m a`meliy usınıslar islep shıg`ıw.

Magistrlik dissertatsiya jumısının` ob`ekti. Awıl xojalıg`ınının` tu`rli sho`lkemlestiriw-huqıqıy formalardag`ı o`ndiris ha`m qayta islew ka`rxanaları esaplanadı.

**Magistrlik dissertatsiya jumısının` predmeti.** Awıl xojalıg`ı ka`rxanalarında materiallıq emes aktivler esabı, auditı ha`m analizin sho`lkemlestiriw protsesinde ju`zege keletug`ın ekonomikalıq qatnasıqlardan ibarat.

**Magistrlik dissertatsiya na`tiyjelerinin` ilimiy ha`m a`meliy a`hmiyeti:** İzertlewdin` na`tiyjelerinin` ilimiy a`hmiyeti awıl xojalıg`ı ka`rxanalarında materiallıq emes aktivler esabı, analizi ha`m auditin sho`lkemlestiriw ha`m de jetilistiriwde bar mashqalalardı sheshiw boyınsha is-ilajlar islep shıg`ılıwında ken` paydalanıw mu`mkin.

İzertlewdin` a`meliy a`hmiyeti sonnda, dissertatsiya na`tiyjeleri, ilimiy ha`m a`meliy usınıslardan awıl xojalıg`ı ka`rxanalarında buxgalteriya esabın sho`lkemlestiriw ha`m de auditorlıq tekseriwlerin o`tkeriwde paydalanıw mu`mkin.

Sonin`day, tema boyınsha izertlew na`tiyjeleri sıpatında materiallıq emes aktivler esabındag`ı ayırım mashqalalar, Regionnın` sotsiallıq-ekonomikalıq rawajlanıwındag`ı mashqalalar: ha`zirgi ahwalı , rawajlanıw perspektivası ha`m mashqaları ha`m tezisleri baspadan shıg`arıldı.

Magistrlik dissertatsiya jumısının` teoriyalıq ha`m metodikalıq tiykarları. Dissertatsiyada izertlew predmetinin` tariyxıy, sho`lkemlestiriw, ekonomikalıq ha`m normativlik-huqıqıy o`zgesheliklerin izertlewde dialektika usılların qollanıwg`a tiykarlanadı. İzertlew ob`ektleri boyınsha gruppalaw, salıstırıw, ilimiy oylaw, ekonomikalıq-statistikalıq ha`m analitikalıq usıllar qollanıladı. Sonin`day, izertlew ob`ektlerin ha`m alıng`an na`tiyjelerin bayanlawda konstruktiv ha`m bayanlaw usıllarınan ken`nen paydalanıldı.

Magistrlik dissertatsiya jumısının` du`zilisi ha`m ko`lemi. Magistrlik dissertatsiya jumısı kirisiw, 3 bap, ha`r bap boyınsha qısqa juwmaq, juwmaqlaw, paydalanılğ`an a`debiyatlar dizimi ha`m qosımshalardıń ibarat.

I bap. Materialliq emes aktivlerdin` ekonomikalıq mazmunı ha`m xalıq aralıq a`meliyatta qollanılıwı

1. Materialliq emes aktivlerdin` ekonomikalıq mazmunı, tu`rleri ha`m a`hmiyeti

Respublikamızda ekonomikanın` bazar qatnasıqlarına o`tiwine baylanıslı ka`rxana qarjıları ha`m qarjı dereklerin, sonın`day, olardıń ha`reketin buxgalteriya esabında sa`wlelendiriw usılında da sezilerli o`zgerisler ju`z berdi. Buxgalteriya esabının` ob`ekti bolg`an ha`m tiyisli qadag`alaw ornadıwdı talap etiwshi xojalıq qarjılarının` jan`a tu`rleri payda boldı. Bazar reformalarınin` teren`lestiriliwi ha`m ekonomikanın` erkinlestiriliwi sebepli ka`rxanalar, firmalar ha`m aksionerlik ja`miyetlerdin` xojalıq ju`ritiw a`meliyatında menshik ha`m operatsiyalardıń jan`a tu`rleri kirip kelmekte. Olardan biri materiallıq emes aktivler sanaladı.

Materiallıq emes aktivlerge patentler, litsenziyalar, «nou-xau», sawda markaları, tovar belgileri, sanaat u`lgileri, bag`darlamalıq ta`miynat, gudvill, sho`lkemlestiriw qa`rejetleri, franshizalar, avtorlıq huqıqları, jer ha`m tabiiy resurslardan paydalanıw huqıqları, xızmet ko`rsetiw belgileri ha`m basqalar kiredi³.

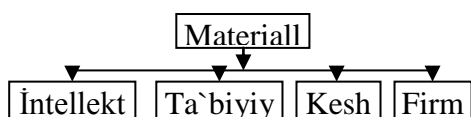
Bar bolg`an normativlik hu`jjetler ha`m toplan`an a`meliy ta`jiriybege su`yengen halda materiallıq emes aktivler esabın to`mendegi ta`rtipte sho`lkemlestiriw maqsetke muwapıq: esap ob`ektlerinin` materiallıq emes aktivler qatarına tuwrı kiritiliwi, intellektual mu`lik, sanaat u`lgilerin ha`m sog`an usaslar ushın ka`rxanag`a menshik huqıq berilgen hu`jjetlerdi analiz etiw, hu`jjetlerde sa`wlelendirilgen baha qo`rsetkishlerin u`yreniw, materiallıq emes aktivler kirisi, eskiriw esaplaw ha`m esaptan shıg`arılıwına baylanıslı operatsiyalardıń buxgalteriyalıq esabında tuwrı sa`wlelendiriw; materiallıq emes aktivlerdin` haqıyqatta bar bolıwın inventarizatsiya qılıw; materiallıq emes aktivlerdi esapqa alıw ha`m onı huqıqiy jaqtan tuwrı ra`smiylestiriw.

---

³ Dwsмуратов R. Audit asoslari. T.: «Wzbekiston milliy entsiklopediyasi», 2003. 385 b.

Materialliq emes aktivlerdin` o`zine ta`n belgileri to`mendegilerden ibarat: buyımlasqan ko`riniske iye emesligi; uzaq waqıt dawamında isletiliwi; ka`rxanag`a payda keltiriwi; olardı paydalanıwdan alınıwı mu`mkin bolg`an payda ko`leminin` salıstırmalı joqarı da`rejedegi anıq emesligi.

Materialliq emes aktivlerdi ekonomikalıq mazmunına bola u`lken to`rt topar boyınsha klassifikatsiyalaw mu`mkin (1.1-sızılma).

1.1-sızılma. Materialliq emes aktivler tu`rleri⁴

Buxgalteriyalıq esap a`meliyatında patentler, tovar belgileri, paydalı modeller, EEM bag`darlamaları ha`m basqalardın` o`zleri emes, ba`lkim tek g`ana olardan paydalanıw huqıqları g`ana materialliq emes aktivler bolıp sanaladı.

Patentler, litsenziyalar, sawda markaları, sawda belgileri, avtorlıq huqıqları usag`an materialliq emes aktivlerdin` mazmunı O`zbekstan Respublikasının` tiyisli yuridikalıq nızamları menen ta`rtipke salıp turıladı.

Materialliq emes aktivlerdin` mazmunına bola o`zgesheliklerin ko`rip shıg`amız: sanaat ha`m intellektual mu`lik ob`ektlerine oylap tabıw huqıqı, sanaat u`lgileri, tovar belgileri, sawda markaları, xızmet ko`rsetiw belgileri kiredi. Oylap tabıw huqıqı oylap tabıwshı iyesine qarar qabıl etiw ushın arnawlı berilgen huqıq sanaldı. Oylap tabıwlarıdı qorg`awdın` en` ko`p tarqalg`an sisteması olardı patentlew sanaladı.

Patent - bul yuridikalıq jaqtan ta`n alıng`an ha`m dizimge alıng`an absolyut huqıq. Patentke tiyisli huqıq onın` iyesine sırttan basqa shaxslar aralaspaw sha`rti menen patent a`mel etetug`ın buyımnan, protsess yamasa iskerlikten paydalanıw, olardı islep shıg`arıw, satıw ha`m qadag`alaw imkanın beredi.

⁴ дерек: Хаканова Н.Н. Учет нематериальных активов. Учетно-практическая пособие. Ростов-на-Дону.

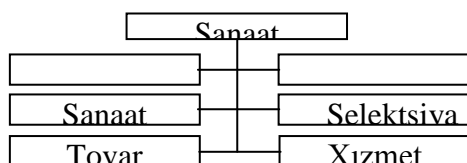
Patentning patent organlarında dizimnen o'tkeriliwi oning qorg'alıwına kepillik bermeydi ha'm ol sudta tabıslı qorg'almag'ansha ba'sekige shıdamlı bola almaydı. Sonning ushin da sudta tabıslı qorg'alıwı menen baylanıslı qa'rejetlerdi patent bahasının bir bo'legi sıpatında kapitallastırıw kerekligi tuwrısında ulıwmalıq kelisim bar. Eger de sud protsesinde jen'ilis ju'z bergen bolsa, oning menen baylanıslı qa'rejetler de, amortizatsiya qılınbag'an patent bahası da esaptan shıg'arıladi.

Sanaat mu'likleri ob'ektlerinin o'zine ta'n qa'siyeti, olarg'a iyelik huqıqın tastıyqlawshı qorg'aw hu'jjetlerinin bar ekenligi esaplanadi. Bunda materiallıq emes aktivlerdi esapqa alıwda qorg'aw hu'jjetlerinin haqıyqıylıg'ına dıqqat awdarıw kerek. Bunda, qag'ıydag'a muwapıq patent iyesinde saqlanatug'in, tek g'ana bir ra'smiy qorg'aw hu'jjeti beriliwin, usı ob'ektten litsenziyag'a tiykarlanıp paydalanatug'in shaxslarda bolsa qorg'aw hu'jjetinin nusqası bolıwı lazımlıg'ın na'zerde tutıw kerek.

Xalıq aralıq a'meliyatta «nou-xau» tu'sinigi bazar oborotında kommertsiyalıq qung'a iye bolg'an, qa'legen ilimiy, texnikalıq, o'ndiris (sho'lkemlestiriw ha'm basqarıw sistemasın qosqan halda) mag'lıwmatlardı o'z ishine alıwı mu'mkin.

A'melde informatsiyalarg'a monopollıq iyelik etiw huqıqtın ju'zege keliwine tiykar bolıp xızmet etedi. «Nou-xau»dı qorg'aw sha'rtleri to'mendegilerden ibarat. Birinshiden, informatsiyaning u'shinshi shaxsqa belgili bolmaslıg'ı oning kommertsiyalıq qa'dir-qımbatına za'ru'r sha'rt-sharayat bolıp xızmet etedi. Ekinshiden, og'an u'shinshi shaxslardın biyma'lel kiriwi qadag'an etiledi (nızam tiykarında). U'shinshiden, informatsiya iyesi oning qupıyalıg'ın qorg'aw ushin za'ru'r ilajlardı qollanıwı kerek. Bul qupıyalıq sha'rtlerinen birewining buzılıwı informatsiya iyesin onı qorg'aw huqıqınan azat etedi. «Nou-xau» iyesinin huqıqların qorg'aw O'zbekstan Respublikası Puqaralıq Kodeksi ha'm basqa tiyisli nızamlı hu'jjetler menen a'melge asırıladi.

Sawda markalari - kompaniyalarg'a, o'nim yamasa xizmetlerge tiyisli berilgen atlar, belgiler yamasa basqa tu'rdegi (aniqlap beriwshi) identifikatsiyalar bolip tabiladi. Olar iyelik etiwdi tiykarlaw ushin dizimge alinuwı, dizimge aling'anları bolsa - olardin' iskerlik mu'ddetlerin belgili bir da'wirge uzaytuw tiykarında jan'alanıp barıwı mu'mkin. Bunday jag'daylarda atalıwlar, belgiler ha'm o'nimnin' basqa aniqlawshı identifikatsiyaları yuridikalıq ta'repten qorg'aladı.

1.2-sızılma. Sanaat mu'liklerinin' ob'ekti⁵

Usılay etip kapitallastırılğ'an summalar sawda markasının' paydalı xızmet mu'ddeti dawamında yamasa bul mu'ddetlerden qaysı biri salıstırmalı tu'rde qısqa bolıwınan kelip shıqqan halda - 40 jıl dawamında amortizatsiya qılınıwı mu'mkin (1.2-sızılma).

Tovar belgileri bazıbir ka'rxana tovar(xızmet)ların basqa ka'rxanalardın' tovarları yamasa xızmetlerinen parıqlaw ushin xızmet etetug'in belgiler bolıp esaplanadı. Olar awızeki, su'wretli, ko'lemli ha'm basqasha ko'rinislerde bolıwı mu'mkin. Tiykarg'ı iskerligi ha'r qıylı xızmet ko'rsetiwden ibarat bolğ'an (agroturizm, transport ka'rxanası ha'm usıg'an uqsas) sho'lkemler ta'repinen paydalanatug'in xızmet ko'rsetiw belgileri de tovar belgilerine ten'lestirilgen. Tovar belgileri ha'm xızmet ko'rsetiw belgileri isletiletug'in tovarlar yamasa ko'rsetiletug'in xızmetlerge arnawlı (o'z aldına) huqıqqa iyelikti tastıyıqlaydı. Bul belgiler tovarlarg'a yamasa qadaqlang'an ıdıs (upakovka)larg'a, sızılmalarg'a,

⁵ дерек: Хаканова Н.Н. Учет нематериальных активов. Учетно-практическая пособие. Ростов-на-Дону.

prospekterge, schyotlarg`a, blankalarg`a, tovarlardı jiberiwshi yamasa olardı satıwg`a tiyisli aylanıslar menen baylanıslı hu`jjetler jarlıklarına tu`siriledi.

***Tovar belgisinin` gu`walıg`ı*** tovar belgisinen paydalanatug`ın shaxstın` huqıqın tastıyıqlawshı qorg`aw hu`jjeti bolıp esaplanadı.

Paydalı model islep shıg`arıw u`skeneleri ha`m tutınıw buyımlarının`, sonday-aq, olardıń quramlı bo`leklerinin` konstruktiv orınlanıwı sıyaqlı anıqlanadı. Paydalı model gu`walıg`ı paydalı modeldi isletiw ushın onın` iyesine arnawlı huqıq beriwshi qorg`aw hu`jjeti bolıp esaplanadı.

***Sanaat u`lgileri ushın huqıq*** xalıq tutınıw tovarları ha`m islep shıg`arıw texnikalıq qatnastag`ı buyımlardıń sırtqı ko`rinisin belgileytug`ın, do`retiwshilik konstruktorlıq sheshimlerden paydalanıw huqıqı bolıp tabıladı. Sanaat u`lgileri fizikalıq ko`lem iyeleytug`ın model (avtomobil`, samolyot, ıdıs, stanok, mebel` ha`m usıg`an uqsas), yamasa tegis su`wretli sanaat su`wreti (gilem, shrift ha`m usıg`an uqsas) ko`riniste bolıwı mu`mkin.

EEM ushın da`stu`rlik ta`miynatı ha`m mag`lıwmatlar bazasının` bahası materiallıq emes aktivler sıpatında olardı satıp alıw qa`rejetleri ha`m ka`rxananın` o`zinde islep shıg`ıw qa`rejetlerin an`latadı, sonın` menen birge da`stu`r ta`miynatı standart yamasa buyırtpalı bolıwı mu`mkinligi de esapqa alınadı.

Da`stu`rlik qurallar texnikalıq (sonın` ishinde da`stu`r ha`m isletiletug`ın) hu`jjetlestiriw menen birgelikte mag`lıwmatlardı an`latıwshı zatta ko`rinedi. EEM ushın da`stu`rlik ta`miynatların ha`m mag`lıwmatlar bazasın qorg`aw avtorlıq huqıqı zatları arqalı a`melge asırıladı.

Franchayz – a`dette hu`kimet organları ta`repinen ma`mleket mal-mu`lkinen (ma`selen, kabel` televideniesi kompaniyası) paydalanıw huqıqına iyelik etiw ushın yamasa kommunal xızmetler ko`rsetiw (elektr energiyası), sonday-aq xojalıq ju`ritiwshi sub`ekter ta`repinen anıq maqsetler ha`m anıq xızmetlerden paydalanıw huqıqına iyelik etiw ushın beriledi.

Franchayz haqqındag`ı ha`r bir sha`rtnama franchayz haqıyqıy bolıp esaplanatug`ın da`wirdi, sonday-aq franchayzor (paydalanıwg`a tiyisli huqıq

imtiyazın beriwshi sub`ekt) dın` ha`m franchayzi (bul imtiyazdı alıwshı sub`ekt)din` huqıq ha`m minnetlemelerin anıqlastıradı.

Ko`binese franchayzdı alıw bahası joqarı boladı ha`m a`dette franchayzi franchayzorg`a onın` da`slepki bahası kapitallastırılıwı ha`m onnan keyin g`ana qa`rejetler boyınsha esaptan shıg`arılıwı kerek. Eger ol belgili bir mu`ddet tiykarında sheklep qoyılğ`an bolsa, onın` bahası durıs ha`m turaqlı tu`rde usı da`wir ushın amortizatsiya qılınıwı kerek. Eger belgili anıq bir mu`ddet belgilenbegen bolsa, amortizatsiya qılıw onın` aldındı da`wirlik bahaları menen birgelikte anıq belgilengen xızmet etiw mu`ddetine tiykarlanıwı kerek. Usı bahalawlar aldındı bahalawlardın` qayta ko`rip shıg`ılıwı za`ru`rligin anıqlaw maqsetinde o`tkeriledi. Biraq, tolıq amortizatsiya da`wiri 40 jıldan artıp ketiwi mu`mkin emes.

İmtiyazdan paydalanıwshı sub`ekt ta`repinen onı beriwshi sub`ektke xızmetlerge tiyisli jıllıq ha`m ag`ımdag`ı to`lemlerdi (ma`selen, xoshametlew ilajlarında, sho`lkemlestiriwshilik ma`selelerdi sheshiw dawamında ja`rdem ko`rsetkenlik ushın) olardı keleside o`lshenetug`ın payda keltirmewi sebepli, aldın bolg`an qa`rejetler boyınsha esaptan shıg`arılıwı kerek. Eger franchayz o`z bahasın jog`alıtısa yamasa nızam ta`repinen biykarlanatug`ın bolsa, amortizatsiya qılınbag`an summa tezlik penen zıyan sıpatında esaptan shıg`arıladı.

Avtorlıq huqıqları bul pa`n, a`debiyat yamasa ko`rkem o`ner do`retpelerin baspadan shıg`arıw yamasa basqasha tu`rde paydalanıw ushın arnawlı beriletug`ın huqıq bolıp esaplanadı. Avtorg`a jeke mu`lklik ha`m mu`lklik bolmag`an huqıqlar biriktiriledi. Avtordın` tiri waqtında yamasa o`liminen son` basqag`a berilmeytug`ın yamasa basqa birewge o`tkerilmeytug`ın avtorlıq huqıqı a`hmiyetli mu`lklik emes huqıq bolıp esaplanadı.

Avtorlıq mu`lklik huqıqı do`retpelerden paydalanıw ha`m basqa shaxslarg`a o`tkeriw, sonday-aq, a`wladtan-a`wladqa o`tkeriwde og`an tiyisli arnawlı huqıqqa tiykarlanadı.

Avtorlik huquqi pa'n, a`debiyat yamasa ko`rkem o`ner do`retpelerinin` jaratılıwı menen ju`zege keledi ha`m onı qorg`aw sud arqalı a`melge asırıladı.

Solay etip, sanaat, intellektual mu`lklerdin` esabı ha`m auditinin` basqa aktivlerdikinen pariq qılıwshı xarakterlewshi o`zgeshelikleri ob`ektlerdi ekspertiza qılıw ha`m olardan kelip shıg`atug`ın huquqlardı analizlewden ibarat bolıp esaplanadı.

2. Jer uchastkaları ha`m basqa ta`biyiy resurslardan paydalanıw huquqları bir qatar normativlik hu`jjetler, sonın` ishinde O`zbekstan Respublikası Puqaralıq kodeksi, Jer kodeksi ha`m basqalar menen belgilenedi. Olar huquq iyelerinin` tiyisli tu`rde xojalıq iskerligi ushın yamasa basqa maqsette paydalanıwg`a o`z aldına huquqqa iyeligin na`zerde tutadı. Sonday-aq, jerden paydalanıw huquqına iyelik usı jer uchastkasının` mu`lik etip beriliwin bildirmeydi. Ka`rxana bul jerden satıw huquqına iye bolmag`an halda paydalanıwı mu`mkin.

1.1-keste.

Ta`biyiy ob`ektlerden paydalanıw huquqının` xarakteristikası⁶

Materiallıq emes aktiv tu`ri	Ulıwma xarakteristika	Ob`ektlerdi jaratıw ha`m paydalanıwg`a tiyisli aylanıslardı ta`rtipke salıwshı nızam
1	2	3
Jer uchastkasınan paydalanıw huquqı	Jer uchastkasınan xojalıq ha`m basqa maqsetlerde paydalanıw huquqı. Jer uchastkasınan paydalanıw huquqına iyelik etiw, onı usı xojalıq mu`lki sıpatında beriliwin bildirmeydi. Sho`lkem tek usı jerden onı iyelik etiw huquqısız paydalanıwı mu`mkin.	Jer kodeksi, «Mu`likshilik haqqında»g`ı nızam, 1990-jıl (1993-jıl. o`zg.), «Kontsessiya haqqında»g`ı nızam 1995-j. 30-avgust
Jer astınan paydalanıw huquqı	Jer astınan paydalanıw huquqı. Ma`selen, paydalı qazılmalarđı qazıp alıw	«Jer astı baylıqları haqqında»g`ı nızam 2002-jıl 13-dekabr`
Jer astı baylıqları haqqında geologiyalıq ha`m basqa mag`lıwmatlar huquqı	Jer astı quramı, jer astındag`ı paydalı qazılmalar haqqında, olardı qayta islew sharayatları, sonday-aq geologiyalıq kartalar, esabatlar ha`m basqa materiallardag`ı jer astı baylıqlarının` sapası ha`m o`zgeshelikleri haqqındag`ı mag`lıwmatlardan paydalanıw.	«Jer astı baylıqları haqqında»g`ı nızam 2002-jıl 13-dekabr`

**3. Firmanın` bahası** – Goodwill – buxgalterlik esabı ha`m auditke tiyisli a`debiyatlarda ha`r qıylı ataladı. Ma`selen, firmanın` bahası, firmanın` jaqsı atı,

⁶ Xuquqiy-normativlik derekler tiykarında magistr ta`repinen du`zilgen.

“firmanın abırayı”, firmanın a`meliy baylanısları ha`m basqalar. Firmanın bahasına ha`r qıylı faktorlar ta`sir etedi. Sonın` ishinde, qarıydarlar, kreditorlar ha`m xızmetkerler menen qatnaslar, islep shıg`arıw ha`m basqarıw strukturası, firmanın` jaylasqan ornı ha`m basqalar. Materiallıq emes aktivlerdin` bul tu`ri o`zinin` mazmunına qaray satqan ka`rxana balansında turg`an mu`lklerdin` bahası menen satıp alg`an ka`rxana ta`repinen to`lengen haqıyqıy baha ortasındag`ı parq sıpatında an`latıladı. Ko`rinip turg`anınday, materiallıq emes aktivlerdin` bul tu`ri a`dette bir ka`rxana ta`repinen qandayda basqa bir ka`rxananı satıp alıwda ju`zege keledi.

2. Materiallıq emes aktivler esabı boyınsha xalıq aralıq a`meliyat

Uzaq mu`ddetili aktivler quramında materiallıq emes aktivler esabı shet ellerinin` esap a`meliyatın`da da en` quramalı ha`m dıqqat awdararlıq ma`selelerden biri bolıp kelmekte. Materiallıq emes aktivlerdin` kuramın anıqlaw, olardı balansta sa`wlelendiriw, qa`rejetlerdi bazis da`wirinde esaptan shıg`arıw yaqi olardı materiallıq emes aktivler sıpatın`da kapitallastırıw, olardı` amortizatsiya mu`ddetilerin anıqlaw da usı sıyaqlılarg`a ha`r kıylı jantasıwlar bar.

Finanslıq esabatta materiallıq emes aktivlerdi sa`wlelendiriw №38 «Materiallıq emes aktivler» finanslıq esabatın`ın` xalıq aralıq standartın`a (№38 FEXS) muwapıq a`melge asırıladı. Usı xalıq aralıq standart finanslıq esabatı xalıq aralıq standartlar komiteti ta`repinen 1998-jıl sentyabr` ayında qabıl etilgen. №38 FEXS kompaniyalardıń 1-iyul 1999-jıldan baslap ha`r jılı du`ziletug`ın finanslıq esabatları ushın a`mel qıladı. 1998-jılǵa shekem materiallıq emes aktivlerdi finanslıq esabatta sa`wlelendiriw №9 FEXS «İlimiy izertlewler ha`m jumıslar qa`rejetlerin esapqa alıw» ha`m №22 FEXS «Ka`rxanalardıń birlesiwı» xalıq aralıq standartları tiyka`rında a`melge asırılǵan. №38 FEXS «Materiallıq emes aktivler» qabıl etiliwi menen №9 FEXS joka`rıda ko`rsetilgen mu`ddetten baslap biyka`r etilgen, №22 FEXS bolsa qaytadan ko`rip shıg`ılıp, 1998-jılǵa jan`a mazmunda usınıs etilgen. Atap o`tiw kerek, №9 FEXSnıń tiyka`rg`ı qag`ıydaları 1998-jıl 1-iyulǵa shekem baslang`an da`wir ushın du`zilgen jıllıq

finanslıq esabatlar ushın, jan`adan qabıl etilgen №38 FEXSda saqlanıp qalg`an bolıp, №9 FEXS ha`zirge shekem a`mel qıladı. Finanslıq esabattın` usı eki xalıq aralıq standartı menen bir qatarda Evropa Awkamının` №4 ha`m №7 direktivaları kompaniyanın` finanslıq esabatın`da o`zine ta`n materiallıq emes aktiv-«Gudvil»dı sa`wlelendiriwde qollanıladı.

Amerika Qurama Shtatları esap sistemasında materiallıq emes aktivler ma`selelerine bir qatar normativ hu`jjetler bag`ishlang`an. Finanslıq esap kontseptsiyaları haqqındag`ı nızam (SFAS 5, 6, 7, 63, 88), esaptı izertlew byulleteni (ARB.43) ha`m buxgalteriya esabı printsiplerin islep shıg`ıw boyınsha Ken`es usınısları (ARB.17, 16, 21) usılar qatarınan.

Shet elde materiallıq emes aktivlerdi esapqa alıwdın` tiykarg`ı printsiplerin ko`rip shıg`amız. №38 FEXSına muwapıq «Materiallıq emes aktiv – bul fizikalıq formag`a iye bolmag`an, tovarlar yamasa xızmetlerdi islep shıg`arıw, yamasa usınıw, basqalarg`a ijarag`a beriw, yamasa administrativ maqsetler ushın xızmet etetug`ın, pul ko`rinisinde bolmag`an identifikatsiyalanıwshı aktiv.» Standartta aktiv delingende «o`tken ha`diyseler na`tiyjesinde kompaniya ta`repinen baqlanatug`ın baqlaw ha`m kompaniyag`a ekonomikalıq payda keltiriwi ku`tilip atırg`an resurs» tu`siniledi.

№38 FEXSına muwapıq materiallıq emes aktivlerdi belgilewshi ulıwma kriteriyalar to`mendegiler:

- a) identifikatsiyalanıwı;
- b) aktivtin` sho`lkem ta`repinen basqarılıwı;
- v) bul aktivti isletiwge tiyisli keleside ekonomikalıq payda alınıw imkaniyatına iyeligi;
- g) bul aktivti satıp alıw yamasa tayarlawg`a ketken qa`rejetlerdi bahalawdın` real imkaniyatının` bar ekenligi.

Ob`ektti materiallıq emes aktiv sıpatında ta`n alıw ushın bul aktivke tiyisli kelesidegi ekonomikalıq payda kompaniyag`a alınıwı ha`m aktivtin` bahası isenimli bahalanıwı za`ru`r.

Buxgalteriya esabının` xalıq aralıq standartlarına muwapıq materiallıq emes aktivler u`sh toparg`a bo`linedi:

I. G`a`rezsiz esap birligi sıpatında ajıratıp ko`rsetiletug`ın almastırilatug`ın materiallıq emes aktivler;

II. G`a`rezsiz esap birligi sıpatında ajıratıp ko`rsetiletug`ın, biraq almastırılmaytug`ın materiallıq emes aktivler;

III. Gudvill – almastırilatug`ın aktiv bolıp, g`a`rezsiz esap birligine ajıratılmaydı.

Materiallıq emes aktivlerdin` birinshi toparına to`mendegiler kiredi:

1) Patent. Nızamlı huqıqqa muwapıq aling`an, onı uslap turıwshıg`a olar qamrap alg`an predmetlerdi islep shıg`arıw, protsessler yamasa iskerlik tu`rlerin satıw ha`m basqarıw imkanın beriwshi ha`m sonın` menen birge tap usınday jumıslardı basqa shaxslarg`a qadag`an etiwshi materiallıq emes aktiv. Shetten satıp aling`an patenttin` da`slepki balans bahası haqıyqıy qa`rejetler tiykarında anıqlanadı. Patentti satıp alıw pul qarjıları schyotın kreditlew ha`m usı patent schyotın debetlew arqalı sa`wlelendiriledi. Ashılıstı yamasa jetilistiriwdi qorg`awshı, ka`rxananın` o`zinde islep shıg`ılg`an patenttin` da`slepki balans bahası tek bul ashılıstı dizimge alıw ha`m onın` patent qorg`awına ketken qa`rejetler tiykarında anıqlanadı. Usı jan`alıqtı izertlew ha`m jaratıwg`a tiyisli islenbeler ushın ketken qa`rejetler da`wir qa`rejetlerine alıp barıladı. Patenttin` balans bahası ma`mlekette a`mel qılınıp atırg`an nızamshılıqqa muwapıq anıqlang`an xızmet mu`ddeti yamasa buxgalteriyada bahalaw metodu menen anıqlang`an mu`ddet tiykarında, olardıń qaysı biri qısqa bolsa, sol usıl menen amortizatsiyalanadı. Patentke esaplang`an amortizatsiya qa`rejet schyotlardı debetlew ha`m patent schyotın yamasa og`an amortizatsiya esaplaw schyotın kreditlew jolı menen sa`wlelendiriledi. Shet el ma`mleketlerinin` kommertsiya a`meliyatında patent iyesi onnan paydalanıw huqıqın basqa shaxsqqa, tiyisli kontrakta ko`rsetilgen mu`ddette waqıtı-waqıtı menen haqı to`lew – royalti

boyınsha beriwi mu`mkin. Bunday da`ramatlar buxgalteriya esabında olar aling`an da`wirde sa`wlelendiriledi.

2) Avtorlıq huqıqları avtorlardın` a`debiyat ha`m iskusstvo tarawındag`ı o`z do`retpelerin monopol tarqatıw ha`m ko`beytiw ushın nızam menen kepillengen huqıqlar bolıp tabıladı. Olardın` a`mel etiw mu`ddeti ha`r bir ma`mlekettin` nızamshılıg`ı tiykarında anıqlanadı. Avtorlıq huqıqları aldı-sattı yamasa basqa printsipier tiykarında yuridikalıq sha`rtnamalar du`ziw ob`ekti bolıp esaplanadı. Avtorlıq huqıqların satıp alıw huqıqtan ko`shirilgen nusqa schyotın debetlew ha`m pul qarjıları schyotın kreditlew jolı menen ra`smiylestiriledi. Bul ob`ektlerdin` balans bahası haqıyqıy qa`rejetler boyınsha anıqlanadı. Amortizatsiya esaplaw patentteki sıyaqlı a`melge asırılıp, qa`rejet schyotlarına debetlenedi ha`m avtorlıq huqıqı schyotı kreditlenedi.

3) İjarag`a aling`an mu`lk. İjara materiallıq emes aktivlerdi xojalıqta isletiw huqıqının` bir kompaniyadan basqasına waqtı-waqtı menen to`lenetug`ın haqı ornına o`tkeriw bolıp, bul to`lem da`wir qa`rejetlerine alıp barıladı. Biraq ijara sha`rtnamasın du`ziwde ko`p jag`daylarda ijara bonusu to`lenip, ol pu`tkil ijara da`wirinde tiyisli bolg`an, aldın to`lem sıyaqlı bir ma`rtelik to`lem bolıp esaplanadı. Bul to`lem kapitallastırıladı, “ijarag`a aling`an mu`lk” schyotının` debetine alıp barıladı ha`m ijaradan ekonomikalıq payda alınatug`ın da`wir ishinde amortizatsiyalanadı. Bir qatar jag`daylarda ijarag`a aling`an mu`lklerge o`zgerisler kiritilip, ol modernizatsiyalanadı ha`m t.b. Bul ilajlar ushın ketken qa`rejetler ijarag`a aling`an mu`lkti jetilistiriw schyotının` debetine alıp barıladı ha`m ko`binese materiallıq emes aktivler sıpatında qaraladı. Sebebi, ijarag`a aling`an mu`lk ijarashıg`a tiyisli bolmaydı. İjarag`a aling`an mu`lkti jetilistiriw ushın ketken qa`rejetler kapitallastırıladı ha`m ijaranın` qalg`an mu`ddeti yamasa zamanago`ylestiriw xızmet mu`ddetine tarqatılatus`ın qa`rejetler sıpatında amortizatsiyalanadı.

4) Franchayzing – bul bir sho`lkem ta`repinen basqa sho`lkemge o`zine tiyisli bolg`an tiykarg`ı zatlar, sawda markaları ha`m basqa materiallıq ha`m de

materiallıq emes aktivlerdi, olardan belgilengen maqset boyınsha paydalanıw, usınılg`an tovarlar ha`m xızmetler ushın belgilengen sıpat standartlarına a`mel qılıw sha`rti menen, a`dette pullı tiykarda, beriw. Franchayzing huqıqların satıp alıw ushın ketken qa`rejetler kapitallasadı ha`m olar berilgen mu`ddet dawamında amortizatsiyalanadı. Bir qatar ma`mleketlerde amortizatsiya esaplawdın` dawamlılıg`ı a`meldegi huqıqıy normativ hu`jjetler menen sheklenedi. AQShta a`meldegi nızamshılıq penen belgilengen ulıwma qabıl etilgen buxgalteriya esabınn` printsipleri(GAAP USA)ne muwapıq bul mu`ddet 40 jıldan artpawı kerek. Franchayzing huqıqlarına iyelik etiw ekonomikalıq paydasız yamasa nızamshılıq jolı menen toqtatılğ`anda bul huqıq ushın ketken qa`rejetler aktiv bahasın jog`altıw sıpatında esaptan o`shiriliwi za`ru`r.

5) Sawda markaları ha`m atlar basqa firmalar ta`repien ruxsatsız paydalanıwdan nızamshılıq menen qorg`aladı. Olardı satıp alıw qa`rejetleri (shetten satıp alıng`anda), islep shıg`ıw, tarqatıw ha`m qorg`awın ta`miynlew qa`rejetleri kapitallastırıladı.

Ekinshi topardag`ı aktivlerdin` tiykarg`ı xarakteristikası sonnan ibarat, olar bir ta`repten bir neshe da`wirlerdin` aldın to`lengen qa`rejetleri bolıp esaplansa, basqa ta`repten olardı a`melge asırg`an kompaniyag`a hesh qanday huqıq bermeydi. Bundaylar qatarına to`mendegiler kiredi:

1) bir neshe esap da`wirlerin qamrap alatug`ın aldınnan to`lengen qa`rejetler kelesi da`wirlerde da`ramat alıwg`a ja`rdem беретug`ın xızmetler ushın haq to`lew qa`rejetleri (aldınnan to`lengen qamsızlandırıw sıyıqları, ijara qa`rejetleri, qurılmalardı ko`shiriw) nen ibarat. Bul qa`rejetler olar da`ramat alıwg`a ja`rdem беретug`ın mu`ddet dawamında kapitallastırılıwı ha`m amortizatsiyalanıwı kerek. Bunday aktivler materiallıq formag`a iye emes ha`m ko`pshilik jag`daylarda shetke beriliw imkanı joq.

2) kommertsiya iskerliginin` baslanıwdag`ı qa`rejetler o`z iskerligin rawajlandırıwdın` da`slepki basqışında turg`an kompaniyalar (rejelestirilgen tiykarg`ı iskerlik ele baslanbag`an yamasa baslang`an, biraq onnan ele da`ramat

alınbag`an) ushın ta`n bolıp, bunda olar sezilerli da`ramat almastan u`lken qa`rejetler qıladı. Bunday ka`rxanalar ku`shlerinın` u`lken bo`legin finanslıq rejelestiriwge, kapitaldı qamtıwg`a, izertlew ha`m islenbelerge, mu`lklerdi satıp alıwg`a, bazardı u`yreniwge ha`m t.b.larg`a bag`darlanadı. GAAPg`a muwapıq bul kompaniyalar bunday qa`rejetlerdi kompaniya da`ramat alg`an waqtında, keyingi jıllarda amortizatsiyalanadı degen shamalaw menen kapitallastıradı.

3) Sho`lkemlestiriwshilik qa`rejetleri kompaniya o`z iskerligin baslawında isti sho`lkemlestiriw menen baylanıslı barlıq qa`rejetlerdi o`z ishine aladı: is ju`ritiw, buxgalteriya esabı, yuridikalıq ra`smiylestiriw ha`m t.b. Bul qa`rejetler kompaniya ta`repinen tan`lang`an, salıstırmalı tu`rde qısqa waqıt ishinde kapitallastırıladı ha`m amortizatsiyalanadı. Bul qa`rejetlerdi kapitallastırıwdın` tiykarg`ı sebebi sonnan ibarat, olar bir qansha da`wirlerge tarqatıladı ha`m olardı bir yamasa da`slepki bir neshe jıllar qa`rejetlerine alıp barıw kompaniyanın` finanslıq esabatın aljastırıwg`a alıp keledi. №38 FEXSına muwapıq sho`lkemlestiriwshilik qa`rejetler materiallıq emes aktivler dep ta`n alınbaydı. Olar ka`rxananı sho`lkemlestiriw qa`rejetleri dep ataladı, na`tiyjede paydalı xızmet mu`ddetine iye emes.

4) Gudvill. Buxgalteriya esabı ko`z-qarasınan gudvil kompaniyalardıń birlesiwı ha`m biri ekinshisin satıp alıwı waqtında ju`zege keletug`ın, satıp alınıp atırg`an kompaniya ushın to`lenetug`ın baha menen onın` aktivleri bazar bahası ortasındag`ı parqtan ibarat bolıp, o`z aldına esap birligi sıpatında ajıratıp ko`rsetiledi. Gudvill tek kompaniyanı pu`tinliginshe satıp alıw waqtında anıqlanadı. Sebebi ol g`a`rezsiz esap birligine ajıratılıw imkanı joq ha`m tek basqa materiallıq emes aktivler ha`m de kompaniyanın` materiallıq emes aktivleri menen birlesken halda bar boladı. Bul ob`ekt ju`zege keliwinin` sebepleri ha`r qıylı, ma`selen, na`tiyjeli reklama siyasatı, arnawlı isleytug`ın satıw sisteması, ba`sekileslerden u`stem keletug`ın basqarıwshılar komandasının` bar ekenligi, joqarı kredit reytingi, zat jetkerip beriwshiler menen na`tiyjeli ha`m turaqlı baylanıslar ha`m basqalar. Demek, gudvill kompaniyanın` pu`tkil iskerlik

da`wirinde bar, biraq esabatta tek onın` satılıwı waqtında sa`wlelendiriledi. Sebebi bul jag`dayda g`ana onın` ob`ektiv informatsiyalarg`a tiykarlang`an bahası – firma satılatug`ın baha qa`lipleseedi. Gudvilldi bahalaw bir neshe basqışlarda a`melge asırıladi.

1-basqış. Kelesi da`wir paydaların anıqlaw. Bunda en` isenimli bahalaw metodu olardıń o`tken da`wirlerdegi dinamikasın kelesi da`wirlerge ekstrapolyatsiyalaw bolıp esaplanadı. A`piwayı jag`dayda bunnıń ushın kompaniyanın` son`gı 3-5 jıllıq esabatı alınadı ha`m bul da`wirlerdegi payda summasının` ortasha arifmetikalıq mug`darı esaplap shıg`arıladi.

2-basqış. Usı tarmaq ushın normal paydalılıq da`rejesin anıqlaw. Bul maqsetlerde ka`rxanalardıń esabatlarına tiykarınan paydalılıqtın` ortasha tarmaq ko`rsetkishleri alınadı. Paydalılıq paydanın` tarmaqtağ`ı ka`rxanalar boyınsha aktivlerinin` ortasha balans bahasına qatnası tu`rinde anıqlanadı.

3-basqış. Normal paydalılıq da`rejesinde gipotetik satıp alınıp atırğ`an firmanı anıqlaw. Bul aktivlerdin` balans bahasın tarmaq boyınsha ortasha paydalılıq da`rejesine ko`beytiw jolı menen a`melge asırıladi.

4-basqış. Usı firma esap-kitap paydasın onın` kelesi esap da`wirindegi paydası esap-kitap gipotetik da`rejesinen joqarı bolıwın anıqlaw. Firmanın` da`ramatlılığ`ı ha`m onın` aktivleri bahasın o`tken da`wirler mag`lıwmatları tiykarında anıqlang`an bilimlerden kelip shıqqan halda onın` paydasının` na`wbettegi esap da`wiri ushın bahalang`an ko`rsetkishi anıqlanadı (olardı ko`beytiw arqalı). Bul mug`dardan u`shinshi basqışta aling`an gipotetik da`ramat alınıp taslanadı.

5-basqış. Gudvilldi esap-kitap qılıw. Mazmunına qaray bul ka`rxana paydasının` normal da`rejeden asqan, ko`lemi to`rtinshi basqışta anıqlang`an jag`daydı bahalıq sa`wlelendiriw bolıp esaplanadı. Usı ko`rsetkish gudvilldin` bar ekenligin belgilewshi faktorlardın` a`mel etiw dawamlılığ`ı menen anıqlanadı. Ka`rxana paydasının` normal da`rejeden joqarılıq ko`lemin, ol saqlanıp qalatug`ın jıllar sanın bilgen halda gudvilldin` o`zin de paydanın` bir qansha da`wirlerdegi

normal payda da`rejesinen asqan ha`zirgi bahası sıpatında esaplap shıg`arıw mu`mkin.

Belgili bir jag`daylarda gudvill tek unamlı bolmastan, al kerı bolıwı da mu`mkin. Bul satıp alınıp atırǵan firma aktivlerinin` bahası onı satıp alıw bahasınan joqarı bolǵanda ju`z beredi. Keri gudvilldi esapqa alıw to`mendegi tu`rde a`melge asırıladı. Onın` summası firmanın` tiykarg`ı zatlar bahasına, qımbat bahalı qag`azlarg`a qılınǵan uzaq mu`ddetli investitsiyalardan tısqarı, ten` bo`listiriledi. Eger bunnan keyin tiykarg`ı zatlardın` bahası nol`ge tu`sip qalsa, kerı gudvildin` bir bo`legi bolsa saqlanıp qalsa, ol jag`dayda bul bo`legi kelesi da`wirlerge ko`shirilgen kredit sıpatında qaralıwı ha`m onın` paydalı isletiliw mu`ddeti dawamında amortizatsiyalanıwı kerek.

№7-“Materiallıq emes aktivler” atlı BEMSına muwapıq materiallıq emes aktivlerdin` paydalı xızmet mu`ddetleri 2 ko`rsetkish boyınsha anıqlanadı. №38 FEXS bolsa onnan parıqlı ra`wishte materiallıq emes aktivlerdin` paydalı xızmet mu`ddetin anıqlawda esapqa alınıwı za`rur bolǵan bir qatar faktorlardı keltiredi. Atap aytqanda: tarawdın` turaqlılıǵı, aktivten alınatug`ın tovar ha`m xızmetlerge bazar talabının` o`zgeriwi, texnik-texnologiyalıq ha`m basqa tu`rdegi tozıwlar, aktivti paydalanıwdın` yuridikalıq ta`repten shekleniwi, usıǵan uqsas materiallıq emes aktivler paydalı xızmet mu`ddetlerin bahalaw tuwralı anıq mag`lıwmatlar keltirilgen.

Materiallıq emes aktivlerdi amortizatsiyalaw a`dette, tuwrı sızıqlı usıl menen, yag`nıy paydalı xızmet mu`ddeti dawamında ten` u`lesler menen a`melge asırıladı. Bul usıl salıqqa tartıw maqsetinde paydanı esap-kitap qılıwda da qollanıladı, sonın` ushın onı qollaw ka`rxana ushın qolaylı bolıp tabıladı. Biraq ka`rxana qa`legen basqa usıldı qollawı mu`mkin, eger onı ko`birek maqsetke muwapıq dep esaplasa. Ha`r qanday jag`dayda da usıl ha`m amortizatsiyalaw da`wiri finanıslıq esabatta anıq ko`rsetiliwi lazım.

Amortizatsiya ajıratpaların esaplawdın` eki variantı bar:

1) materiallıq emes aktivler schyotlarınan tikkeley esaptan shıg`arıw.

D-t Amortizatsiya qa`rejetleri

K-t Materialliq emes aktivler

2) duzetiwshi schyotdan paydalanıw:

D-t Amortizatsiya qa`rejetleri

K-t Toplang`an amortizatsiya

Batis ma`mleketlerinde birinshi variant kobirek tarqalg`an. Pikirimizdin` da`liyli sıpatın`da Amerika standartlarına muwapıq materialliq emes aktivlerdi esapqa alıw ta`rtibin keltiremiz (1.2-keste).

Batis ma`mleketlerde Patent, kopirayt, lizxold, sawda markası franchayz, litsenziya, formula, gudvil h.t.b. qollanıladı.

Bazar ekonomikası rawajlang`an batis ma`mleketleri ha`m O`zbekstanda materialliq emes aktivler esabın du`ziw ha`m jurgiziw din` tiyka`rg`ı parıqları, bizin` pikirimizshe, to`mendegilerden ibarat:

✓ materialliq emes aktivlerdin` esapta ta`n alıw da`rejelerin qollawda;

✓ ilimiy izertlew ha`m ta`jiriybe konstruktorlıq is u`lgilerine tiyisli qa`rejetler O`zbekstanda shet eldegi sıyaqlı eki toparg`a bo`linbeydi;

✓ respublikamız esap a`meliyatın`da “Keshiktirilgen ka`rejetler” ataması batıstag`ı sıyaklı ken` qollanılmaydı. “Uzaq mu`ddetke artıqsha to`lew”ge tiyisli bolg`an ka`rejetleri materialliq emes aktivler esaplanbaydı. Mısalı, avans sıpatında to`lengen qamsızlandırıw to`lemi, keshiktirilgen salıqlar h.t.b;

1.2-keste.

Materialliq emes aktivler esabı⁷

Materiallı q emes aktivler turi	Klassifikatsiyası	Buxg`alteriya esabının` tiyka`rg`ı mashqalaları
Patent	Belgili tu`rdegi o`nim islep shıg`arıw yaki bul protsessten paydalanıw ushın on jeti jılg`a shekemgi bolg`an da`wirge ma`mleket ta`repinen kepillikke aling`an tolıq xukık.	Patenttin` qa`wipsizligin ta`miyinlew qa`rejetleri patenttin` da`slepki qunın` kobeytedi. Patenttin` daslepki qunı onın` paydalı xızmet mu`ddeti dawamında amortizatsiyalanadı Bul mu`ddet 17 jıldan kem bolıwı da mu`mkin.

⁷ B.Nidllz, X.Anderson, D.Koldeull. Printsipi buxgalterskogo ucheta. – M.: Finansi i statistika, 1997., 229 str.

Kopirayt (nusxa kobeytiu huqıqı)	Ədebiyat, muzıka, kino, video ha`m baska materiallardı, komp`yuter da`stur ta`miynatı, sonday-ak komp`yuter da`stur ta`miynatı avtordın` o`miri dawamında 50 jıldı qosqan halda, ko`beytiw ha`m satıw ushın ma`mleket ta`repinen kepillikke alıng`an tolıq hukık.	Haqıyqıy ozine tuser baxası boyınsha dizimge alınadı ha`m paydalı xızmet mu`ddetii, birak 40 jıldan aspag`an mu`ddeti dawamında amortizatsiyalanadı.
Lixold	Belgili jer uchastkası yaqi imarattı uzaq mu`ddetli ijara tuwrısındag`ı sha`rtnamag`a muwapıq iyelew huqıqı. Mısalı, “A” kompaniya jer uchastkasının` iyesi bola turıp, onnan 10 jıl dawamında paydalanıwdı qa`lemeydi. Bunday jag`dayda “V” kompaniya lixold satıp aladı.	“Lixold” schyotın`ın` debet ta`repinde jer maydanınan paydalanıw huqıqı ushın to`lengen summa sa`wlelendirilip, bul huqıq berilgen mu`ddeti dawamında amortizatsiyalanadı.
Sawda markası	İslep shıg`arılatus`ın tovarlar yaqi ko`rsetiletug`ın xızmetlerdi identifikatsiyalaw ushın huqıq beriwshi dizimge alıng`an simvol yaqi at.	“Sawda markası” schyotının` debet ta`repinde satıp alıw bahası sa`wlelendirilip, 40 jıldan aspag`an mu`ddetke amortizatsiyalanadı.
Franchayz, Litsenziya, Formula, Protsess	Belgili formula, texnologiya yaqi sırtkı korinisten paydalanıu ushın tolıq xukık.	“Franchayz”, “Litsenziya”, “Formula”, “Protsess” schyotlarının` debet ta`repinde satıp alıw bahası sa`wlelendirilip, 40 jıldan aspag`an mu`ddeti dawamında amortizatsiyalanadı.

– O`zbekstanda paydalı xızmet mu`ddetin anıqlaw imkanı bolmag`an materiallıq emes aktivlerge amortizatsiya esaplaw mu`ddeti 5 jıl dep belgilengen;

– O`zbekstanda materiallıq emes aktivlerdin` kirisinin` esabın sho`lkemlestiriwde, satıp alıw ha`m paydalanıwg`a jaramlı halg`a keltiriw qa`rejetleri 0830-“Materiallıq emes aktivlerdi satıp alıw” schyotında toplanıp, tranzit usılında 0400-“Materiallıq emes aktivlerdi esapqa alıwshı schyotlar”g`a o`tkeriledi. Shet el a`meliyatında bunday qa`rejetler tuwrıdan-tuwrı “Materiallıq emes aktivler” schyotına alıp barıladı.

Juwmaqlap aytqanda ha`zirgi milliy ekonomikamızda materiallıq emes aktivlerde qollanılıp atırg`an tiykarg`ı printsipleri ha`m tu`sinikleri sıpatında shet el ta`jiriybelerinen paydalanılğ`an, biraq o`zimizdin` milliy esap sistemamızda bir qansha o`zgesheliklerdi ha`m o`zgeshe jantasıwları ko`riwge boladı.

II bap. Materiallıq emes aktivlerdi esapqa alıw metodikasının` ka`liplesiwi ha`m onı rawajlandırıw

1. Materiallıq emes aktivlerdin` bazar bahasın jaratıw ornı ha`m olardı bahalawg`a metodikalıq jantasıwlar

Materiallıq emes aktivlerdi bahalaw – bul materiallıq emes aktivlerdi buxgalteriya esabı ha`m esabatında sa`wlelendiriletug`ın bahasının` puldag`ı an`latılıwın anıqlaw.

Buxgalteriya esabında materiallıq emes aktivlerdi bahalawdın` eki tu`ri qollanıladı: da`slepki bahası boyınsha bahalaw ha`m qaldıq bahası boyınsha bahalaw.

Materiallıq emes aktivlerdin` da`slepki bahası – materiallıq emes aktivlerdin` olardı buxgalteriya esabında qabıllawdag`ı bahası.

Materiallıq emes aktivlerdin` qaldıq bahası – materiallıq emes aktivlerdin` da`slepki bahasınan esaplang`an amortizatsiya alınıp taslang`an bahası.

7-sanlı “Materiallıq emes aktivler” atlı buxgalteriya esabı milliy standartı (№7 BEMS) materiallıq emes aktivlerdin` xojalıq ju`ritiwshi sub`ektke keliw usılına qaray olardı bahalawdın` ha`r qıylı variantların na`zerde tutadı. №7 BEMSDa materiallıq emes aktivlerdi ustav kapitalına u`les sıpatında ha`m qaytarıp bermew sha`rti menen alınıw jag`daylarında bahalaw ma`seleleri ko`zde tutılmag`an. Bunday jag`daylarda olar tiyisli nızam hu`jjetlerine muwapıq bahalanadı. 2.1-kestede materiallıq emes aktivlerdin` da`slepki bahasın anıqlawdın` usılları keltirilgen.

Materiallıq emes aktivlerdin` da`slepki bahasın anıqlaw ta`rtibin tolıq ko`rip shıg`amız. Pul to`lep satıp alıng`an materiallıq emes aktivlerdin` da`slepki bahası satıp alıw ushın sarplang`an haqıyqıy qa`rejetler summası, QQS ha`m basqa qaplanatug`ın salıqlardan tısqarı, ta`n alınadı (O`zbekstan Respublikası nızamshılıg`ında ko`zde tutılğ`an jag`daylardan tısqarı).

2.1-keste.

Materiallıq emes aktivlerdi bahalaw⁸

№	Alıw usılı	Da`lepki bahası	Tiykar
1.	Pul o`tkeriw joli menen	Haqıyqıy qa`rejetler ha`m paydalanıwg`a jaramlı halg`a keltiriw qa`rejetlerinin` summası	№7 BEMS 14-ba`nti
2.	Sho`lkemnin` o`zinde jaratıw	İlimiy izertlew ha`m ta`jiriybe konstruktorlıq jumısları ushın qılın`an haqıyqıy qa`rejetler summası	№7 BEMS 15-ba`nti
3.	Pul qarjılarınan tısqarı mu`lklerge almastırıw	Usıg`an uqsas jag`daylarda birdey tu`rdegi tovarlardın` bahasın anıqlawdan kelip shıqqan almastırılatusın mu`lk bahası. Eger bunday usılda tovardın` bahasın anıqlaw imkanıyatı bolmasa, materiallıq emes aktivlerdin` bahası bir tu`rdegi materiallıq emes aktivlerdi alıw mu`mkin bolg`an bahadan kelip shıqqan halda anıqlanadı	№7 BEMS 19-21-ba`ntleri
4.	Ustav kapitalına u`les tu`rinde	Ka`rxana sho`lkemlestiriwshiler ortasında kelisilgen bahada	№7 BEMS 17-ba`nti. Ustav, sho`lkemles-tiriw sha`rtnaması
5.	Qaytarıp bermew sha`rti menen alıw	Ob`ektti paydalanıwg`a jaramlı jag`dayg`a keltiriw qa`rejetlerin esapqa alg`an haldag`ı bazar bahasında	№7 BEMS 18-ba`nti, sawga etiw sha`rt-naması, bahalaw dalo-latnoması

Materiallıq emes aktivlerdi satıp alıw ushın qılın`an haqıyqıy qa`rejetler to`mendegiler bolıwı mu`mkin:

- huqıqlardı beriw sha`rtnamalarına muwapiq to`lenetug`ın summalar;
- materiallıq emes aktivlerdin` satıp alıw menen baylanıslı informatsiya ha`m ma`sla`hat xızmetleri ushın tiyisli sho`lkemlerge to`lengen summalar;
- huqıq iyesinin` barlıq huqıqların beriw (satıp alıw) qatnası menen a`melge asırıl`an dizimge alıw to`lemleri, bajıxana bajı to`lemleri, patent bajı to`lemleri ha`m basqa usıg`an uqsas to`lemler;
- materiallıq emes aktivlerdin` ob`ektlerin satıp alıw menen baylanıslı, qaplanbaytug`ın salıqlar;
- materiallıq emes aktivlerdin` ob`ektleri da`ldalshı sho`lkem arqalı satıp alıng`anda og`an to`lengen to`lemler;

⁸ Huqıyqıy-normativ hu`jjetlerdi u`yreniw tiykarında magistrant ta`repinen du`zilgen.

– materiallıq emes aktivlerdi satıp alıw menen baylanıslı basqa tuwrıdan-tuwrı qa`rejetler.

Materiallıq emes aktivlerdi bahalaw to`mendegi jantasıwlarg`a tiykarlanadı:

– qa`rejetli;

– da`ramatlı.

Qa`rejetli jantasıwdın` mazmunı bahalanıp atırğ`an mu`lktin` ha`zirgi (ag`ımdag`ı) bazar bahasın onı jaratıw ushın za`ru`r bolğ`an barlıq qa`rejetlerdi ja`mlew arqalı anıqlawdan ibarat. Usı tu`rde alıng`an jan`a materiallıq emes aktivtin` bahası onın` o`miri dawamında toplang`an o`zgerislerdi esapqa alg`an halda du`zetilgen, qag`ıydag`a muwapıq, bahalanıp atırğ`an ob`ektin` bahasın onın` eskiriwi esabına to`menlewinde an`latıladı. Bul mu`lkti satıp alıw ushın za`ru`r bolğ`an qa`rejetler summası 3 metod penen anıqlanıwı mu`mkin.

1. Ornın basatug`ın mug`dar metodı. Belgili bir jag`daylarda materiallıq emes aktivlerdi bahalawda bahalaw printsiplerinen biri – ornın basıw prinsipin qollanıw mu`mkin. Ol mu`lktin` en` joqarı bahası usıg`an uqsas payda keltiretug`ın ob`ektti satıp alıwda to`lenetug`ın en` kem summa menen anıqlanıwın belgileydi. Bul halda ornın basatug`ın mug`dardan paydalanılıp, tayınlanıwı ha`m funksional imkaniyatları boyınsha bahalanıp atırğ`an materiallıq emes aktivke ekvivalent bolğ`an jan`a aktivtin` bahası tu`siniledi. Bunda ob`ektin` sırtqı ko`rinisi ha`m du`zilisindegi parqlarg`a ruxsat etiledi. İntellektual mu`lk ob`ektlerin bahalaw ma`selesinde sonı aytıp o`tiw kerek, bul ob`ektlerdi jaratıw bahasın anıqlawdın` quramalılıg`ı ha`m de bunday qıyınshılıq aqıbetinde, ko`p jag`daylarda bolsa paydalılıg`ı uqsas ob`ektler boyınsha za`ru`r informatsiyalardı izlep tabıw imkanı joqlıg`ınan olarg`a qarata ornın basatug`ın mug`dar usılın qollanıw qıyın.

2. Tiklew bahası metodı. Ayırım materiallıq emes aktivlerdi bahalawda bahalanıp atırğ`an aktivtin` jan`a ju`da` uqsas nusqasın jaratıw ushın za`ru`r bolatug`ın qa`rejetler summasın ekonomikanın` bul aktiv isletilip atırğ`an tarmag`ındag`ı tovarlar ha`m xızmetlerdin` a`mel qılınıp atırğ`an bahası ha`m de jumısshı ku`shinin` bahasınan kelip shıqqan halda esap-kitap qılıw mu`mkin. Usı

tu`rde anıqlanatuǵın ob`ektin` bahası tiklew bahası dep ataladı. A`meliyatta bunday mug`dardı du`ziw barlıq qa`rejetlerdi o`z ishine alg`an smetanı du`ziwge uqsaydı. Usı metod defitsit materiallıq emes aktivlerdi bahalawda tiykarg`ı bolıp esaplanadı.

3. O`tmishtegi qa`rejetler metodi. Bul metod bahalanıp atırg`an materiallıq emes aktiv qaysı ka`rxanada jaratılǵan bolsa, sol ka`rxananın` buxgalteriya hu`jjetlerinde sa`wlelendirilgen haqıyqıy qa`rejetlerdi esapqa alıwǵa tiykarlang`an. Salıq organları ko`z-qarasınan mug`dardı anıqlawdın` bunday usılı basqalarg`a qarag`anda isenimlirek bolıp esaplanadı.

Da`ramat metodi xojalıq ju`ritiwshi sub`ektin` materiallıq emes aktivler ob`ektin isletiwden erisken xojalıq iskerligi finanslıq na`tiyjelerin esaplawdı na`zerde tutadı. Bul metod anag`urlım sha`rtli bolıp, onı baha an`latılıwında ko`z aldına keltiriw qıyın. Ol esap-kitap ushın informatsiyalardı tayarlawda, ha`m de waqıt ha`m inflyatsiya faktorların esapqa alıwda sezilerli da`rejede miynet qa`rejetlerin talap etedi. Bul metod ob`ektin` aldı-sattı sha`rtnamasın ha`m ob`ektti, onın` balans bahası satıw bahasınan parq qılǵanda basqa xojalıq ju`ritiwshi sub`ektke ob`ektten paydalanıw huqıqların beriw litsenzion sha`rtnamasın du`ziw tuwrasında qarar qabıllaw ushın qızıqlı bolıp esaplanadı.

Shet el valyutasına satıp alıng`an materiallıq emes aktivlerdin` bahasın bahalaw xojalıq ju`ritiwshi sub`ektin` materiallıq emes aktiv ob`ekti boyınsha mu`lklik huqıqtı iyelegen waqtında a`melde bolg`an, Oraylıq bank ta`repinen ornatılǵan ra`smiy valyuta kursı boyınsha swmda esaplap o`tkeriledi.

№7 BEMSın` 22-ba`ntine muwapıq «Barlıq tu`rdegi materiallıq emes aktivlerdin` da`slepki bahası da`slepki bahasında bolıwı kerek». Uzaq mu`ddetli aktivlerdi buxgalteriya esabında sa`wlelendiriw ko`z-qarasınan olardıń da`slepki bahasın o`zgertiw mu`mkin bolg`an 2 jag`day printsipial a`hmiyetke iye.

Eger bazar talaplarına juwap beretug`ın ha`m bar ishki resurslar ha`m imkaniyatlardan maksimal da`rejede na`tiyjeli paydalanıwǵa imkan beretug`ın strategiyalar qollanılsa, ka`rxana bazarda joqarı na`tiyjelerge erisiw ha`m mu`lk

iyeleri jan`a mug`dar jaratıw imkanına iye boladı. O`tkerilgen izertlewlerge ko`re, texnologiyalıq o`zgerisler ha`m bilimlerde tiykarlang`an ekonomikag`a o`tiw investorlardın` baylıqtı bahalawg`a bolg`an qatnasların o`zgeritti. Bolatug`ın finanslıq na`tiyjeler finanslıq indikatorlarg`a qarag`anda, ko`birek finanslıq emes indikatorlar ta`repinen prognoz qılınadı. Sonın` ta`sirinde finanslıq menedjerler ha`m investorlar materiallıq emes aktivlerdin` quramı ha`m du`zilisi, sonday-aq, olardıń ka`rxana baylıg`ın jaratıwg`a ko`rsetetug`ın ta`sirin anıg`ıraq tu`siniwi za`ru`r.

R.S.Kaplan ha`m D.P.Norton izertlewlerinde “materiallıq emes aktivler – bul bahanı turaqlı jaratıwdın` tiykarı deregi”⁹ delinedi. V.Lev ha`m G.Genglardın` izertlewlerinde bolsa kompaniya bazar bahasının` 40 payız balansta sa`wlelendirmegeni, bunda joqarı texnologiyalı tarawlardag`ı kompaniyalar ushın bul san 50% ke jetiwi aytıladı<sup>10</sup>. Solay etip, kompaniya baylıg`ının` 50% ke shekemgisi materiallıq emes aktivlerge tuwra keliwi mu`mkin, basqa avtorlardın` izertlewlerinin` na`tiyjeleri boyınsha bul san 90% ti qurawı mu`mkin. Basqa bir izertlewe B.Lev materiallıq emes aktivler “ekonomikanın` ko`pshilik sektorlarında o`siw ha`m kompaniyalar baylıg`ının` bas drayverleri”¹¹ ekeni haqqındag`ı pikir bir neshe ma`rte ta`kirarlanadı.

Sonday-aq, materiallıq emes aktivlerdin` kompaniyada baha jaratıwdag`ı ornı ha`m roli S.Eustaktın` “Baha jaratıw mikseri”¹² ha`m G.Axonennın` “Bahalıqlardıń materiallıq emes shınjırı”¹³ modellerinde de keltirilgen.

Olar kompaniyada bar resurslar ko`rinishin jaratıwg`a imkan beriwshi basqarıw a`sbabı bolıp esaplanadı.

Bul izertlew avtorları materiallıq emes aktivler ha`m olar quramının` ka`rxanalar baylıg`ın jaratıwdag`ı rolin anıqlawg`a tiyisli to`mendegi jantasıwdı

---

⁹ Kaplan, R.S., Norton D.P. (2004), Strategy maps – converting intangible assets into tangible outcomes. – Harvard Business School Press: Boston, MA.

¹⁰ Lev, B., Feng, G. (2001), Intangible assets: measurement, drivers, usefulness. – New York University, New York, NY.

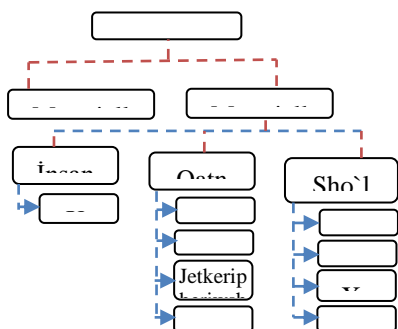
¹¹ Lev B. Nematerial`nie aktivi: upravlenie, izmerenie, otchetnost`. M.: Kvinto-Konsalting, 2003.

¹² Eustace C. (ed.). The PRISM Report. (2003), Research Findings and Policy Recommendations. – EU (IST)

¹³ Ahonen, G. (2000), Generative and commercially exploitable intangible assets, Classification of Intangibles. – Groupe HEC: Jouy-en-Josas, p. 206–213.

usınadı (2.1-sızılma):

Avtorlar materiallıq emes aktivlerdi kompaniya baylıg`ın jaratıwdag`ı tiykarg`ı derek sıpatında qarap atırg`anlıg`ı sebepli, menedjerler ushın, shubhasız, MEA nın` tek o`z aldına tu`rleri emes, al o`z aldına elementlerin de baylıq jaratıw faktorları sıpatında ko`riwi a`hmiyetli bolıp sanaladı. Ma`selen, baylıq jaratıwdı 9 faktorg`a bo`liw mu`mkin (2.2-keste).

2.1-sızılma. MEA quramının` kompaniya bahalıqlarına ta`siri

Materiallıq emes aktivler materiallıq aktivler (ma`selen, o`nim islep shıg`arıwda qollanılğ`an texnologiyalar ha`m bilimler) ha`m miynet (xızmetkerlerdin` bilimi) menen o`z-ara baylanıslılıg`ı ob`ektiv tu`rde a`hmiyetli boladı. Bul olardın` kompaniya baylıg`ın jaratıwda da jaqınnan baylanıslı ekenligin bildiredi. Sonın` ushın materiallıq emes aktivlerdin` materiallıq baylıqqa aylanıwı ma`selesi bu`gingi ku`nde ko`pshilik kompaniyalar ushın ju`da` aktual bolıp esaplanadı.

Qun jaratıw faktorları

Faktor	Anıqlama
Xızmetkerler	Kompaniya o`z xızmetkerlerinin` jumıslarınan (olardın` bilimi ha`m ko`nlikpesi) alatug`ın ekonomikalıq baylıq
O`nimler ha`m xızmetler	Kompaniya klientlerdin` mu`ta`jlikleri ha`m ku`tiwin tu`singen halda bazarg`a usınatug`ın o`nimleri ha`m xızmetlerinen alatug`ın ekonomikalıq baylıq
İnformatsiya	Kompaniya informatsiyadı ja`mlew ha`m onnan kerekli jerde ha`m kerekli waqıtta paydalanıw sheberliginen alatug`ın ekonomikalıq baylıq
Texnologiya	Kompaniya paydalanıp atırg`an, barlıq sho`lkem jumısının` tiykarı bolg`an texnologiyadan alatug`ın ekonomikalıq baylıq
Protsessler	Sho`lkem barlıq protsessler, siyasat ha`m ilajlardın` jaqsı sho`lkemlestiriliwinen alatug`ın ekonomikalıq baylıq
Klient	Kompaniya o`z tovarları ha`m xızmetleri tutınıwshılarının` sadıqlıg`ı sebepli alatug`ın ekonomikalıq baylıq
Brend	Kompaniyada belgili ha`m tanıqlı brend bar ekenligi sebepli alatug`ın ekonomikalıq baylıq
Ba`seki	Kompaniya o`zinin` bazardag`ı ornınan (abırayı, brend, bazardag`ı u`lesi) alatug`ın ekonomikalıq baylıq
Jetkerip beriwshiler ha`m sherikler	Sho`lkem al`yanslar ha`m assotsiatsiyalar (finanslıq, strategik ha`m basqa) sırtqı sho`lkemler menen ornatqan ha`m jetkerip beriwshiler menen jolg`a qoyılğ`an baylanıslardan alatug`ın ekonomikalıq baylıq

Joqarıda ko`rsetilgenlerdin` ba`ri menedjerler kompaniya baylıg`ın jaratıw ha`m onın` ba`sekidegi u`stemliginin` turaqlılıg`ın uslap turıw ushin aktivler, a`sirese, materiallıq emes aktivlerdi qay tu`rde basqarıw kerekligin ja`ne de anıq an`lawı za`ru`rligin ja`ne bir ma`rte tastıyıqlaydı.

Bul izertlewde materiallıq emes aktivlerdin` operatsion payda qaldıg`ının` modeli (residual operating income – REOI) tiykarında qa`dirsizleniw usılı o`z kapitalının` fundamental bahası modelinin` variantı sıpatında usınılg`an. D.L.Volkov ha`m T.A.Garaninanın` izertlewinde aytılg`anınday, teoriyalıq islenbeler, operatsion payda qaldıg`ı modelinin` a`melde qollanılıwı¹⁴, fundamental jumıslar ha`m basıp shıg`arılğ`an zamanago`y izertlewler D.L.Volkov¹⁵, A.V.Buxvalov¹⁶ ha`m İ.V.Berezinetslardın` izertlewlerinde keltirilgen.

¹⁴ Volkov D.L., Garanina T.A. Nematerial`nie aktivi: problemı sostava i otsenivaniya // Vestnik S.-Peterb. un-ta. Seriya Menedjment. — 2007. — Vip. 1. — S. 82–105.

¹⁵ Volkov D.L. Modeli otsenki fundamental`noy stoimosti sobstvennogo kapitala kompanii: problema sovvestimosti // Vestnik S.-Peterburgskogo un-ta. Ser. Menedjment. — 2004a. — № 3. — S. 3–36.; Volkov D.L. Upravlenie stoimost`yu kompaniy i problema vıbora adekvatnoy modeli otsenki // Vestnik S.-Peterburgskogo un-ta. Ser. Menedjment. — 2004b. — № 4. — S. 79–98.; Volkov D.L. Pokazateli rezul`tatov deyatel`nosti: ispol`zovanie v upravlenii stoimost`yu kompanii // Rossiyskiy jurnal menedjmenta. — 2005a. — № 3 (2). — S. 3–42.; Volkov D.L. Upravlenie tsennost`yu: pokazateli i modeli otsenki // Rossiyskiy jurnal menedjmenta. — 2005b. — № 3 (4). — S. 67–76.

¹⁶ Buxvalov A.V., Volkov D.L. Fundamental`naya tsennost` sobstvennogo kapitala: ispol`zovanie v upravlenii kompaniy // Nauchnie dokladi Nİİ Menedjmenta SPbGU. 2005b. — № 1.

Qaldıq operatsion paydanın` modeli (residual operating income – REOI) ulıwma ko`riniste to`mendegi tu`rde beriliwi mu`mkin:

$$V_E^{REOI_j} = E_O^{BV} + \sum_{j=1}^{\infty} \frac{REOI_j}{(1+k_w)^j} = \left[NA_O^{BV} + \sum_{j=1}^{\infty} \frac{REOI_j}{(1+k_w)^j} \right] - D_0, \quad (1)$$

bunda V_E^{REOI} - o`z kapitalının` operatsion payda qaldıg`ı modeli boyınsha fundamental bahası;

E_O^{BV} , NA_O^{BV} , D_0 – o`z kapitalı, sap aktivler ha`m tiyislişe qarızlardın` qa`dirsizleniw waqtındag`ı balans bahası;

$REOI_j$ – j-jıldag`ı operatsion payda qaldıg`ı. EVA (qosımsha ekonomikalıq mug`dar) REOI ko`rsetkishinin` variantı bolıp esaplanadı;

k_w –kapitalg`a ortasha esaplang`an qa`rejetler (WACC)

Bunda operatsion payda qaldıg`ı investitsiya qılınğ`an kapital qa`rejetlerin alınıp taslag`an halda sap operatsion paydag`a ten`:

$$REOI_j = NOPAT_j - k_w \times NA_{j-1}^{BV}, \quad (2)$$

bunda NOPAT – sap operatsion payda (net operating profit after taxes).

Usı orında biz a`debiyatlarda xa`r tu`rli isletiletug`ın “sap aktivler” (NA) atamasın qalay tu`siniwge o`z aldına itibar qaratıwdı qa`ler edik. Sap aktivler degende, ka`rxananın` o`z kapitalı onnı` barlıq aktivleri ha`m minnetlemeleri (pullı ha`m biypul) ortasındag`ı parq sıpatında tu`siniwi de mu`mkin. Bunda finanslıq menedjmentke tiyisli bats ha`m batsqa mo`lsherlengen a`debiyatlarda sap aktivler basqasha ma`nide, anıq pullı derekler esabına qarjılandırılaturg`ın aktivler sıpatında tu`siniledi. Yaki tiykarg`ı balans ten`ligi ko`z-qarasınan - ka`rxananın` tiykarg`ı (ag`ımdag`ı) iskerligi menen baylanıslı qısqa mu`ddetli biypul minnetlemeleri alınıp taslang`an aktivleri sıpatında tu`siniledi<sup>17</sup>. Biz ko`rsetilgen tu`sinikti bunnan bilay da tap usı mazmunda aytıp beremiz. Usılay etip, formulalarda (1), (2) ha`m bunnan bilay ka`rxananın` sap aktivleri (net assets - NA) barlıq aktivler (total

¹⁷ Copeland, T., Koller, T., Murrin, J. (1995), Valuation: Measuring and Managing the Value of Companies, 2nd ed. – N.-Y.: John Wiley & Sons.; Knight, J. (1998), Value-based Management: Developing a Systematic Approach to Creating Shareholder Value. – N.Y.: McGraw-Hill.; Higgins, R. (1995). Analysis for Financial Management. – Chicago: Irwin.

assets - TA) ha'm biypul minnetlemeler (kreditorlıq qarızdarlıgı - accounts payable - AP) ortasındagı parq sıpatında ataladı.

D.A.Volkov ha'm T.A.Garaninanın izertlewinde operatsion payda qaldıgı modelinen paydalang'an halda materiallıq ha'm materiallıq emes aktivlerdin fundamental bahasın alıw ushın za'ru'r bolg'an o'zgerisler keltirilgen¹⁸.

1-pikir. Bir tarawg'a tiyisli bolg'an kompaniyalar derlik bir tu'rde bolg'an aktivler strukturası menen xarakterlenedi. Bunda materiallıq aktivlerge kiritilgen bir pul birligi tarawdın barlıq kompaniyaları boyınsha bir qıylı na'tiyje beriwı kerek, dep aytıw mu'mkin.

2-pikir. Kompaniyalar da'ramatlılıgındagı ishki taraw parqları tek olardan ha'r birinin defitsit materiallıq emes aktivleri menen tu'sindiriledi.

Bul pikirler shet el kapital bazarında o'tkerilgen izertlewlerde de, ma'selen, D.Eybodi ha'm L.Barux, Ch.Friman ha'm L.Soit, Z.Grilishes, B.Xoll jumıslarında paydalanılg'an¹⁹.

Eger ko'rsetilgen pikirler qabıl etilse, bul to'mendegilerdi bildiredi:

- materiallıq aktivler keltiretug'in da'ramatlılıq barlıq kompaniyalar boyınsha birdey;
- tarmaq da'ramatlılıgı ha'm ortasha tarmaq da'ramatlılıgı ten';
- materiallıq emes aktivler keltiretug'in da'ramatlılıq – bul kompaniyalardın haqıyqıy da'ramatlılıgı ha'm ishki tarmaq da'ramatlılıgı ortasındagı parq.

Usı ma'nide materiallıq emes aktivlerdin ulıwma da'ramatlılıqqa ta'sir etiwinen ko'riletug'in na'tiyje unamlı bolıwı da (kompaniyanın da'ramatlılıgı ortasha tarmaq da'ramatlılıgınan artqanda), kerı bolıwı da (kerı jag'dayda) mu'mkin.

Aktivlerdin tu'pkilikli o'zgerislerdi esapqa alg'an haldagı fundamental bahası formulası to'mendegishe keltiriliwi mu'mkin:

---

¹⁸ Volkov D.L., Garanina T.A. Nematerial'nie aktivi: problemı sostava i otsenivaniya // Vestnik S.-Peterb. un-ta. Seriya Menedjment. — 2007. — Vip. 1. — S. 82–105.

¹⁹ Aboody, D., Baruch, L. (2001), The Productivity of Chemical Research and Development. Working Paper. – New York University: Stern School of Business.; Freeman, Ch., Soete, L. (1997), The Economics of Industrial Innovation, 3d ed. – MIT Press.; Griliches, Z. (1995), R&D and Productivity: Econometric Results and Measurement Issues, Handbook of the Economics of Innovation and Technological Change. – UK: Blackwell.; Hall, B. (1993), Industrial Research during the 1980s: Did the Rate of Return Fall? Microeconomics 3: 289—393.

$$V_A^{REOI} = NA_T^{BV} + \frac{REOI}{k_w} = \left[NA_T^{BV} + \frac{REOI_T}{k_w} \right] + \left[\frac{REOI_I}{k_w} \right] = V_T + V_I, \quad (3)$$

bunda kompaniya aktivlerinin` fundamental bahası materiallıq (VT) ha`m materiallıq emes (VI) aktivler fundamental bahasına to`mendegi tu`rde bo`linedi:

$$V_T^{REOI} = NA_T^{BV} + \frac{NA_T^{BV} \times (RONA_{I_{AVG}} - k_w)}{k_w} = NA_T^{BV} + \left(1 + \frac{RONA_{I_{AVG}} - k_w}{k_w} \right) NA_T^{BV} = NA_T^{BV} \times \frac{RONA_{I_{AVG}}}{k_w}, \quad (4)$$

$$V_I^{REOI} = \frac{REOI_I}{k_w} = NA_T^{BV} + \frac{RONA - RONA_{I_{AVG}}}{k_w}, \quad (5)$$

Joqarıda keltirilgen pikirlerden eki printsipial juwmaq shıg`arıwımız mu`mkin:

- kompaniya materiallıq aktivlerinin` fundamental bahası yamasa unamlı yamasa nol`li bolıwı mu`mkin (eger ortasha taraw da`ramatlılıg`ı nol`den u`lken yamasa nol`ge ten` bolsa);
- materiallıq emes aktivlerdin` fundamental bahası ortasha taraw da`ramatlılıg`ın teris emes bahasında unamlı bolıwı da, kerı bolıwı da mu`mkin.

Bul izertlewde tek g`ana materiallıq emes aktivlerdin` fundamental bahası (fundamental value) analiz etilmeydi. Bul bahalaw tu`rinen tısqarı, aktivtin` bazar bahası (market value), yag`nıy aktivtin` bazarda sha`rtnamalar du`ziletug`ın, islep shıg`ılıg`an ekonometrik modelge muwapıq esaplang`an bahası ko`rip shıg`ıladı.

Kompaniyalardın` tan`lap alıp analizlenip atırg`an mag`lıwmatları sonı ko`rsetedi, MEA balans bahası (book value), yag`nıy sho`lkemnin` finanslıq esabatında sa`wlelengen sho`lkem aktivlerinin` bahası Rossiya kompaniyalarının` ko`pshiliginde yamasa ju`da` kishi yamasa a`melde nol`ge ten`.

Ulıwma, kompaniyanın` barlıq aktivlerinin` bazar bahasın to`mendegi baylanıslılıqta su`wretlew mu`mkin:

$$P_A^M = P_E^M + P_D^M, \quad (6)$$

Bunda P_A^M, P_E^M, P_D^M — aktivler, o`z kapitalı ha`m tiyislishe, qarızdın`

bazar bahası.

O`z kapitalının` bazar bahası bazar kapitallasıwının` (Cap) o`zi ekenligi, qarızdın` bazar bahası a`dette onın` balans bahasına (D) ten` dep oylanıwın esapqa alıp, ten`leme (6) to`mendegi ko`riniste qayta jazılıwı mu`mkin:

$$P_A^M = Cap + D, (7)$$

Modeldi esaplaw ushin aktivlerdin` bazar bahası sawdalar ko`lemine qaray ortasha shamalang`an esabat jılnan keyingi jıldın` II sheregindegi bazar kapitallasıwı bahası qosıw esabat da`wiri aqırındag`ı qarızdın` balans bahası sıpatında anıqlanadı.

Usılay etip, aktivlerdin` materiallıq emes aktivler fundamental bahasının` (VI) tek an`latpag`a (5) muwapıq belgileniwshi bazar bahasına ta`siri ko`rsetilgen bir faktorlı modelin to`mendegi tu`rde qa`liplestiriw mu`mkin:

$$P_A^M = \lambda_0 + \lambda_1 \times V_I + \varepsilon_I, (8)$$

bunda λ_0, λ_1 – regressiya ten`lemesinin` parametrleri;

ε_I – tosınnanlı ag`za.

Materiallıq aktivlerdin` tek fundamental mug`darg`a (VT) ta`sirin bahalawg`a imkan beriwshi, (5) ke muwapıq anıqlanıwshi modeldi to`mendegi ko`riniste beriw mu`mkin:

$$P_A^M = \beta_0 + \beta_1 \times V_T + \varepsilon_2, (9)$$

bunda, $\beta_0 + \beta_1$ - regressiya ten`lemesinin` parametrleri;

ε_2 - tosınnanlı ag`za

Joqarıda aytilg`anlarg`a qarap MEA bazar bahasın (P_A^M) to`mendegi tu`rde su`wretlew mu`mkin:

$$P_I^M = Cap + D - P_T^M, (10)$$

bunda Sar – kompaniyanın` bazardag`ı kapitallasıwı;

D – qarız;

P_A^M - materiallıq aktivlerdin` bazar bahası.

Bunda materiallıq aktivlerdin` bazar bahası ( $P_A^M$ ) usı tu`rdegi aktivlerdin` ( $V_T$ ) fundamental bahası arqalı (9) kelip shıqqan halda esaplap shıg`arıladı:

$$P_T^M = \beta_0 + \beta_1 * V_T, (11)$$

bunda β_0, β_1 – regressiya ten`lemesinin` qa`dirsizlengen parametrleri (2.3-keste).

2.3-keste

Barlıq tan`lap alıng`an kompaniyalar ushın qa`dirsizlengen ten`leme parametrlerinin` (12) mug`darları

Baqlaw da`wiri	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Qa`dirsizlengen parametr (β_0)	3 613,14	3 457,30	4 289,88	4 603,02	11 289,25	9 290,69
Qa`dirsizlengen parametr (β_1)	0,718	1,009	0,904	1,052	0,795	1,010

MEA teoriyalıq bahasın (P_A^M) esap-kitap qılıw ushın to`mendegi regressiya ten`lemesi parametrlerinin` bahasın esaplap shıg`arıw kerek:

$$P_A^M = \gamma_0 + \gamma_1 * V_I + \varepsilon_3, (12)$$

bunda γ_0, γ_1 – regressiya ten`lemesinin` parametrleri;

ε_3 – tosınnanlı ag`za.

Bunı bile turıp, MEA nın` teoriyalıq bahası to`mendegi tu`rde esaplap shıg`arıladı:

$$P_A^M = \gamma_0 + \gamma_1 * V_I$$

bunda, γ_0, γ_1 – regressiya ten`lemesinin` qa`dirsizlengen parametrleri (2.4-keste)

2.4-keste

Barlıq tan`lap alıng`an kompaniyalar ushın qa`dirsizlengen ten`leme parametrlerinin` (14) mug`darları

Baqlaw da`wiri	2009	2010	2011	2012	2012	2013
Qa`dirsizlengen	1409,53	1260,21	2677,27	1124,52	1057,43	1705,31

parametr (β_0)						
Qa`dirsizlengen parametr (β_1)	0,263	0,006	-0,059	0,149	0,496	0,149

Materiallıq emes aktivler bahasının` bahalanıwı aktsiyaları respublika fond birjasında satılıp atırg`an emitent-kompaniyaların tan`lap alıw ushın o`tkerildi. Mag`lıwmatlardın` bir qıylı bolıwına a`mel qılıw maqsetinde finanslıq da`ldalshılar (banklar ha`m finans institutları) tan`lap alınbadı. Tan`lap alıwdın` juwmaqlawshı ko`lemi 43 kompaniyanı quradı. Altı birlesken tarawlar: mashinasazlıq (aviatsiya sanaatı ha`m avtomobil`sazlıqtı o`z ishine aladı), ka`n sanaatı (neftegaz xoldingları, neft` ha`m gaz qazıp alıw sanaatın o`z ishine aladı), energetika, baylanıs, ximiya sanaatı, metallurgiya (qara ha`m ren`li) kompaniyaları tan`lap alındı.

İzertlew o`tkeriw ushın kompaniyalardıń o`z saytlarında ko`rsetken, 2005-2012 jıllar ushın konsolidatsiyalaspag`an finanslıq esabatlardıń mag`lıwmatlarınan paydalanıldı. Tan`lap alıwdın` ulıwma ko`lemi 258 firma-jıldı (6 jil ishinde 43 kompaniya) quradı.

İzertlenip atırg`an kompaniyalardıń bazar kapitalizatsiyası haqqındag`ı da`slepki informatsiya RTS fond birjası saytınan alıng`an (www.rts.ru). analiz waqtında II sherek ushın ortasha shamalang`an kapitalizatsiya bahasınan paydalanıldı. Barlıq esap-kitaplar ushın valyuta sıpatında sum tan`lap alıng`anı ushın bazar kapitalizatsiyası RTS mag`lıwmatlarına qaray ortasha kurs boyınsha swm qayta esaplandı.

Analiz o`tkeriwdegi tiykarg`ı ma`selelerden biri joqarıda esletip o`tilgenindey, kapitalg`a ortasha shamalang`an qa`rejetlerdin` mug`darın ( $k_w$ ) anıqlaw mashqalası bolıp esaplanadı. Bul izertlewde ha`r bir taraw ushın RONA bahasının` ortasha bahası  $k_w$  u`lkenligi sıpatında qabıl etiledi.

Analizlenip atırg`an 2005-2012 jıllar ushın tan`lap alıwdın` ulıwma statistikalıq xarakteristikaları 2.5-kestede keltirilgen:

2.5-keste

Analizlenip atırg`an tan`lap alıwdın` ulwma statistika xarakteristikası

№	Ko`rsetkish atı	Ortasha	Mediana	Standart shetke
---	-----------------	---------	---------	-----------------

				shıg`ıw
1	Aktivlerdin` bazar bahası (mln. swm)	103 244	24 864	16 130
2	Aktsiyalardıń bazar bahası	0,000259	0,0000192	0,00077
3	Materiallıq aktivlerdin` fundamental bahası (mln. swm)	77 193	22 792	11 753
4	Materiallıq emes aktivlerdin` fundamental bahası (mln. swm)	2 374	-925	7 044

2. Materiallıq emes aktivlerge amortizatsiya esaplaw usılların jetilistiriw

№7 –«Materiallıq emes aktivler» atlı BEMSına muwapıq materiallıq emes aktivler bahası amortizatsiya esaplaw jolı menen qaplanadı.

«Amortizatsiya – bul eskirip atırǵan mu`liklerdi satıp alıw menen baylanıslı qa`rejetlerdin` bir bo`legin a`ste-aqırın o`ndiris yamasa aylanıs qa`rejetlerine o`tkeriliwin belgili qag`ıydalar boyınsha esapqa alıwdı a`melge asırıw».

Materiallıq emes aktivlerden paydalanıw na`tiyjesinde olar da`slepki qunı kemeyip baradı. Usı qun amortizatsiya ajratpası arqalı tovar (jumıs, xızmetler) o`zine tu`ser bahasına yamasa da`wir qa`rejetlerine alıp barıladı.

Materiallıq emes aktivlerdi toplanǵan tutınıw qa`siyetleri sarıplang`anda onın` balans qunı tiyisli summag`a kemeyedi. Bul bolsa materiallıq emes aktivinin` pu`tin shegirilgen halda aktiv qunın qa`rejetke barlıq waqıtta esaptan o`shiriw esabına a`melge asırıladı. Materiallıq emes aktivlerdin` paydalılıq xızmeti mu`ddeti ma`lim ta`rtipte (ekspert jolı menen) anıqlanadı. Biraq ol tiyisli huqıqlardıń a`mel etiw mu`ddetinen asıp ketpewi kerek.

Bizin` pikirimizshe olardıń paydalılıq xızmet mu`ddeti to`mendegilerdi itibarg`a alıp anıqlanad:

- materiallıq emes aktivlerdin` ku`tilip atırǵan paydalanıw mu`ddeti;
- materiallıq emes aktisler huqıqının` sheklengenligi.

Materiallıq emes aktivler amortizatsiyası olardıń paydalanıw mu`ddetlerine baylanıslı. “Materiallıq aktivler” dep atalg`an 7 sanlı buxgalteriya esabının` milliy standartında materiallıq emes aktivlerdin` paydalı xızmeti mu`ddetine to`omendegishe ta`riplengen. “Sub`ekt ta`repinen aktivlerden paydalanıw ko`zde tutılǵan da`wir yaki xojalıq ju`ritiwshi sub`ekt usı aktivti isletilgen na`tiyjesinde alıwdı ko`zde tutıp atırǵan o`nim mug`darı bolıp esaplanadı”.

Materiallıq emes aktivlerdin` xızmet mu`ddeti ka`rxana ushın ta`biyiy xızmeti mu`ddetinen qısqa bolıwı mu`mkin. Olardın` paydalı isletiliw mu`ddetin belgilewde to`mendegi faktorlarg`a itibar beri za`ru`r boladı.

- xojalıq ju`ritiwshi sub`ekt ta`repinen materiallıq emes aktivten paydalanıw mu`ddeti

- islep shıg`arıwda da o`zgartiriw ha`m jaqsılaw na`tiyjesinde yamasa materiallıq emes aktivler tiykarında islep shıg`arılğ`an o`nim (is xızmet) ge qarag`anda bazar talaplarının` o`zgeriwinin na`tiyjesinde texnikalıq jaqtan tozıwı.

Materiallıq emes aktivten paydalanıwdın` huqıqıy ha`m paydalanıw mu`ddeti tamam bolıwı menen baylanıslı basqa sheklewler. Ha`r bir esabat da`wiri aqırında materiallıq emes aktivtin` paydalı xızmet mu`ddeti qaytadan qurılıwı ha`m eger keleshekte (prognozlar) da`slepki o`tken ha`m kelesi da`wirler ushın ko`beytiw yamasa kemeytiw lazım boladı.

«Materiallıq emes aktivler» atlı 38 san buxgalteriya esabı xalıq aralıq standartında materiallıq emes aktivlerdin` paydalı xızmet etiw mu`ddetlerin 20 jıldan artıp ketpesligi aytıp o`tilgen. Usı aktivlerdin` paydalı xızmet etiw mu`ddetlerin belgilew boyınsha Amerikalıq ilimpazlar Nidlz B. Anderson H ha`m Kolduell D.lar to`mendegishe pikirler bildirgen: «Paydalı xızmet mu`ddetin anıqlaw mu`mkin bolmag`an usınday materiallıq emes aktivler de bar. Mısalı sawda belgileri, firma bahası, bul 40 jıl dawamında amortizatsiya etilip barılıwı kerek.

Respublikada usınday mu`ddet 5 jıl etip belgilengen ha`m usı mu`ddet ka`rxana xızmeti mu`ddetinen aspaydı. Biraq puqaralıq kodeksinde usı mu`ddettin` sheklenbegenligi dizimge alınıp ka`rxana xızmetine baylanıslılıg`ı ko`rsetip o`tilgen. Materiallıq emes aktivlerdin` xızmet mu`ddetlerin belgilewde ju`zege kelgen mashqala sonnan ibarat.

Professor M.Twlaxwjaeva materiallıq emes aktivlerge amortizatsiyanı esaplaw haqqındag`ı pikirlerdi to`mendegishe aytıp o`tedi. «Materiallıq emes qarjılardı ulıwma ka`rxananın` aktivleri dep esaplaytug`ın shuhrati sawda belgileri,

tovar markaları ha`m basqa materiallıq emes aktivlerdin` qunı waqıt sarıplang`an qa`rejetler esabınan qollap quwatlap turıw degen.

Sebebi bir ta`repte, usı aktivler qunına amortizatsiya esaplanadı, ekinshi ta`repten kemeyip baratırğ`an qunın saqlap turıw ha`m almasıruw ushın qa`rejet qılınadı dep esaplawshı ekonomistler.

Amortizatsiyalanatug`ın materiallıq emes aktivlerdin` qa`siyetleri tarawdın` o`zine ta`n ekenligi ha`m qosımsha salıq jen`illiklerin beriw za`ru`rligin talap etedi.

2.6 -keste

Materiallıq emes aktivlerge amortizatsiya esaplawdın` unıs etilgen jan`a normaları²⁰

№	Materiallıq emes aktivlerdin` tu`rleri	Xızmet mu`ddeti (jil)	Hu`jjet atı	Amortizatsiya normaları (%)	To`lew mu`ddeti
1	Oylap tabıwlar boyınsha ha`m selektsiya utısları boyınsha huqıqlar	20	patent	5	1 jildan
2	Sanaat u`lgesi huqıqları Tovar belgisine bolg`an huqıqları	10	Patent	10	1 jildan
		10	guwalıq	10	1 jildan
3	Paydalı modellerge bolg`an huqıqlar da`stu`riy ta`miynat sho`lkemlik qa`rejetler	10	Guwalıq		1 jildan
		10	Guwalıq		1 jildan
		10	guwalıq		1 jildan
4	Basqa materiallıq emes aktivler boyınsha	5		20	
5	Firma atına iye bolıw Ashkar etilmegen informatsiyalar Sawda markaları	sheklenbe gen	Guwalıq Awız eki Tasviriy bayan	Xızme- tinen artpa- g`an	

«Materiallıq emes aktivler» atlı 7 san buxgalteriya esabı milliy standartlarında amortizatsiyanı to`mendegi usıllardı qollaw usınıs etiledi.

1. Tuwrı sızıqlı usıl (Straight metbod) bul usılda aktivten paydalanıwdın` barlıq da`wiri dawamında eskeriwdin` doimiy summaların esaplap jazıwdan ibarat boladı.

²⁰ O`zbekstan Respublikası Puqaralıq kodeksine tiykarlanıp magisrtant tärepien islegen.

Berilgen xızmetler ko`lemine mu`na`sip bo`listiriw usılı (Production method) yamasa islep shıg`arıw usılı. Bul usıl ob`ektin` paydalılıg`ı isletiwdin` barlıq da`wirinde onın` ja`mi islep shıg`arıw tiyisli o`lshew birlikleri (natural qun ha`m miynet o`lshewleri) de bahalanıwg`a tiykarlang`an esap-kitap qılınıp atırg`an amortizatsiya ekspluatatsiya na`tiyjesi bolıp onda esabat waqıtları hesh qanday a`hmiyetke iye bolmaydı.

3. Tezlestirilgen esaptan shıg`arıw usılı (accelerated methods).

Bul usılda amortizatsiya tuwrı sızıqlı usılǵa qarag`anda eki ese tez esaplanadı. Aktivtin` qunı birinshi jıldı aqırǵı jılǵa qarag`anda derlik sezilerli bo`limi esaptan shıg`arıladı. Sonın` ushın amortizatsiyanın` bir usılın bazı ekonomikalıq a`debiyatlarda «Salıq amortizatsiyası dep te ju`ritiledi». Bunday amortizatsiyadan salıqqa tartılatug`ın paydanı anıqlawda paydalanıwı mu`mkin.

Amortizatsiya boyınsha sanlar jıyındısı usılın qollaw jaqsı na`tiyje keltiredi. Sanlar jıyındısı (sum-of-the-years-digits method) boyınsha esaptan shıg`arıw yag`nıy kumulyativ usıl aktivti xızmet etiw jılları summası arqalı anıqlanadı ha`m bul summa esaplaw koeffitsientinde mahraj bolıp xızmet etedi. Koeffitsientin` tezliginde aktivtin` xızmet mu`ddeti aqırına shekem qalg`an jıllar sanı turadı. Bul kerisinshe ta`rtipte ko`rsetiledi. Sanlar jıyındısı materiallıq emes aktivten paydalanıwda jıllar dawamında ta`rtip sanların qosıwdan alıng`an summa bolıp tiyisli jıldın` amortizatsiya norması ob`ektin` da`slepki qunı menen onın` likvidlik qunı ortasındag`ı parıqqa ko`beytiriledi.

«Materiallıq emes aktivler» atlı 7 sanlı buxgalteriya esabı milliy standartının` 41 ba`ntine karag`anda, esabat da`wiri ushın amortizatsiya normaların qayta ko`rip shıg`ıw ha`m du`zetiw mu`mkinligi aytıladı. Amortizatsiya summası qalg`an da`wirler ushın bo`listiriledi, bul bolsa xojalıq ju`ritiwshi sub`ektlerdin` salıqqa tartılatugın bazasına ta`sir ko`rsetedi. Joqarıdag`ı misalda da`sturiy ta`miynatının` xızmet etiw xızmeti 10 jıl, da`slepki qunı 500 000 sumǵa ten`. Biraq bul ob`ektten ja`ne 4 jıl paydalanıw mu`mkinligi anıqlandı.

Demek da`stu`rdin` paydalanıw mu`ddeti 10 jıldan 5 jilg`a shekem kemeyedi. Da`stu`riy ta`miynatqa jıllıq amortizatsiya summası buxgalteriya jazıwlarında to`omendegi ta`rtipte sa`wlelendi.

Debet 0430 «Badarlamalıq ta`miyinlew» scheti 45000 sum

Kredit 0530 «Bag`darlamalıq ta`miyinlew amortizatsiyası» scheti 45000 sum.

Bag`darlamalıq ta`miyinlewdin` qalg`an qunı bolsa 4 jıl ushın ten` bolg`an summada esap kitap qılınadı. $(500000-45000-5000=405000\text{sum})$ Qaldıq qunı 405000 sumg`a ten` bolıp ol 4 jilg`a bo`listiriledi $(405000/4)$.

Debet 9400 «Da`wirp qa`rejetleri» schetları 101250 sum

Kredit 0530 «Bag`darlamalıq ta`miyinlew aormtizatsiyası» scheti 101250 sum.

Materiallıq emes aktivlerdin` amortizatsiyalang`an kunın esaptan shıg`arıw buxgalteriya o`tkizbelerinde to`omendegishe sa`wlelenedi. («Materiallıq emes aktivlerdi esaptan shıg`arıw dalolatnoması MEA 3 formasına tiykarlanıp») amortizatsiya qunı 5000 sum bolg`an materiallıq emes aktiv esaptan shıg`arıladı.

Debet 0510-0590 «Materiallıq emes aktivler amortizatsiyası» schetları 5000 sum

Kredit 9220 «Basqa aktivlerdin` satılıwı ha`m tu`rli shıg`ımı» scheti 5000 sum.

Solay etip xojalıq ju`ritiwshi sub`ekter aktivleri quramında belgili salmaqqa iye bolıp turg`an materiallıq emes aktivlerge amortizatsiya esaplaw ushın onı esap siyasatında ayırıqsha belgilep alıw maqsetke muwapıq.

Soday-aq amortizatsiyanı tuwrı esaplaw ha`m esaptan shıg`arıwda anıqlıqqa erisiw maqsetinde usı aktivler ushın jeke amortizatsiya normaların islep shıg`arıw lazım. Usı usınıs ha`m juwmaqlar tarmaq ka`rxanalarında bar bolg`an intellektual mu`lklerden na`tijeli paydalanıwdı ta`miyinleydi.

3. Materiallıq emes aktivlerdi esapta sa`wlelendiriw usılları ha`m olardı jetilistiriw

Tarmaq ka`rxanalarındag`ı xojalıq qatnasıqların materiallıq juwapker shaxslardag`ı bahalıqların sonday-aq basqa yuridikalıq shaxslar menen alıp barılatug`ın esap kitaplardı esapqa alıw ha`m analizlewdi ta`miyinlew ushın buxgalteriya hu`jjetlerinen ken` paydalanıladı. Ekonomikalıq a`debiyatlarda ekonomist alımlar ta`repinen buxgalteriya hu`jjetleri ha`m hu`jjetlestiriw haqqında tu`rli pikirler bildirilgen.

Solardan prof: M.Ostanaqulov «Buxgalteriya esabında hu`jjet dep haqıyqıy tiykarg`a iye bolg`an ma`lim rekvizitli is qag`azg`a ayıladı» dep ta`ripleydi.

M.Umarova ta`repinen bolsa to`mendegi pikir bildirilgen «Hu`jjetlestiriw bul ka`rxana xojalıq xızmetin baqlap barıw esapqa alınatug`ın xojalıq qatnasıqların baqlaw ha`m sa`wlelendiriwdin` tiykarg`ı usılı bolıp tabıladı». A.Karimov ha`m A.İbragimov ta`repinen to`mendegi pikirler bildiriledi. «Buxgalteriya esabında za`ru`rli a`xmiyetke iye bolıp ha`r qanday payda bolg`an xojalıq aylanısı hu`jjetlerde ra`smiylestiriliwi kerek. Hu`jjetsiz buxgalteriya esabında jazıwlar a`melge asırılmaydı. Ol yuridikalıq tiykarg`a iye bolıp ka`rxana xızmetine baha beriwde buxgalteriya esabı mag`lıwmatlarının` isenimliligini ta`miyinleydi».

Buxgalteriya esabı sistemasındag`ı yag`nıy ob`ekt materiallıq emes aktivlerdin` da`slepki esabın sho`lkemlestiriw, ka`rxananın` finans xojalıq xızmetlerinde buxgalteriya esabı islerin tuwrı alıp barıw qa`rejetlerdi o`zine tu`ser bahasına yaki da`wir qa`rejetlerine qosıw finanslıq na`tiyjelerden anıqlaw mu`mkinshiligin beredi.

Xojalıq ju`ritiwshi sub`ektler ta`repinen dizimge alıp atırg`an hu`jjetlerde materiallıq emes aktivlerdin` o`zine ta`n qa`siyetlerin esapqa alıp materiallıq emes aktivlerdin` kelip tu`siwi, shıg`ıp ketiwi xarakteristikası, paydalı xızmet etiw mu`ddetleri, da`slepki qunı, amortizatsiya normativleri uqsag`an za`ru`rli rekvizitlerdi o`z ishine alıwı kerek. Materiallıq emes aktivlerdi hu`jjetlestiriw belgili qa`siyetlerge iye. Usı qa`siyetler materiallıq emes aktivlerdin` baslang`ısh esabın tuwrı sho`lkemlestiriwge mu`mkinshilikler beredi.

Materiallıq emes aktivler quramına kiriwshi patentlerdi hu`jjetlestiriwde litsenziya sha`rtnamasın itibarg`a alıw lazım.

Usı hu`jjet patent mekemelerinde dizimge alıng`an bolıwı lazım. Ta`biyiy resurslarg`a bolg`an (jer, suw, geologiya) huqıqların satıp alıw yuridikalıq ha`m fizikalıq shaxslar menen du`zilgen sha`rtnamalar tiykarında belgilenedi. Sonday-aq ayırım materiallıq emes aktivler de bar olar ka`rxana xızmetinde za`ru`r rol` oynaydı. Mısalı ashılmag`an informatsiyalar ha`m olardıń qorg`alıwı.

Ka`rxana ha`m firmalarda materiallıq emes aktivler ha`reketin esapqa alıw olardıń arnawlı esap betlerinde ju`ritiliwi kerek. Sebebi keyingi jıllarda avtomobil islep shıg`arıw ka`rxanalarında materiallıq emes aktivlerdin` salmag`ı sezilerli da`rejede alıp barmaqta. Bul o`z na`wbetinde buxgalteriya esabı aldına hu`jjetlestiriw protsesslerin tuwrı ha`m anıq sho`lkemlestiriw ha`mde rawajlandırıwdı talap etpekte.

Materiallıq emes aktivlerdin` da`slepki ha`m juwmaq esabı ekonomikalıq a`debiyatlarda tolıq berilgen ilimiy ta`jiriye protsessinde tarawlıq ka`rxanalarında materiallıq emes aktivler boyınsha da`slepki esabın sho`lkemlestiriwde olardı ko`rsetiwshi taza hu`jjet tu`rlerin islep shıg`ıw ha`m onı a`meliyatqa payda etiw kerek boladı. Materiallıq emes aktivlerdi kirimge alıw ushın to`mendegi hu`jjetlerdi qollaw maqsetke muwapıq dep esaplaymız.

Materiallıq emes aktivlerdi qabıllaw tapsırıw aktı (MEA-1forma)

Usı akt forması a`meliyatta normativlik huqıqıy ta`repinen o`z tastıyıg`ın tappaqta. Onın forması dissertatsiya qosımsha bo`liminde u`lgi sıpatında ko`rsetilgen. Materiallıq emes aktivler qaysı derek esabınan qabıllanbasın (satıp alıw, ustav kapitalına qosıw, basqa aktivlerge almastırıw, grant yaki subsidiya ko`rinisinde alıw ka`rxananın` o`zinde qa`liplestiriw ha`m basqalar), olar sha`rtnamag`a muwapıq usınılıp atırg`an «Materiallıq emes aktivlerdi qabıllaw tapsırıw da`lolatnaması MEA 1forma boyınsha ra`smiylestiriliwi lazım dep esaplaymız. (5-qosımsha).

Materiallıq emes aktivlerdin` saplastırılıwı (esaptan shıg`arıw) aktı (MEA –2 forma)

Taraw ka`rxanalardın` esap ju`ritiw siyasatına muwapıq olardag`ı bar materiallıq emes aktivlerdi esaptan shıg`arıw boyınsha «Materiallıq emes aktivlerdi esaptan shıg`arıw aktsı» dep atalg`an aktın` taza forması (MEA-2forma) islep shıg`ıldı ha`m onı a`meliyatqa engiziliw mu`mkin dep esaplaymız (6-qosımsha).

Materiallıq emes aktivlerge amortizatsiyanı esaplaw vedomostı (MEA 3-forma)

Tarawlıq karxanalarda materiallıq emes aktivlerden paydalanıw protsessinde olar o`zinin` da`slepki qunın jog`altıp baradı. Usı aktivler buxgalteriya esabı milliy standart qag`ıydalarına tiykarlanıp materiallıq emes aktivte birlesken tutınıwshı balans qunı tiyisli summag`a kemeyip baradı. Bul bolsa materiallıq emes aktivlerdin` pu`tin paydalı xızmet etiw mu`ddetleri dawamında qaldıq qunı shegirilgen halda da`slepki qunın qa`rejetke ku`ndelik o`tkeriw esabında a`melge asırıldı. Demek materiallıq emes aktivlerge amortizatsiya esaplang`anda belgilengen normalarg`a tiykarlanıp «Materiallıq emes aktivlerge amortizatsiyanı esaplaw vedomostı du`ziliwi kerek».

Sonı aytıp o`tiw kerek ekonomikalıq a`debiyatlarda amortizatsiya vedomostının` tiyisli bolg`an u`stinliklerinde materiallıq emes aktivler amortizatsiya normalarında keltiriledi. Biraq usı normalar ilimiy ta`repten tolıq tiykarlanbag`an. Bunın` tiykarg`ı sebebi amortizatsiya normaları haqqındag`ı usı hu`jjetler islep shıg`ılmag`an materiallıq emes aktivler boyınsha amortizatsiyanı esaplaw vedomostının` a`meldegi u`lgili formasına amortizatsiya normaların

Materiallıq emes aktivler amortizatsiyasının` qunı toparı boyınsha belgilenip bular patentler litsenziyalar uqsag`an tu`rlerine qarap ajratıladı. Sonday-aq bul islengen kestedä amortizatsiya summası ha`r bir paydalanıw ob`ektleri boyınsha belgilenedi. Bunda amortizatsiya ajıratpaları qa`rejetler dizmine kiritiledi. Materiallıq emes aktivler ha`reketin esapqa alıwshı da`slepki ha`m juwmaqlawshı

hu`jjetler ishinde bizin` pikirimizshe to`mendegi hu`jjetlerden de paydalanıw maqsetke muwapıq.

- materiallıq emes aktivlerdi islep shıg`arıw protsessinde qollanıw boyınsha ka`rxana baslıg`ının` buyrıg`ı (MEA -4forma)

- materiallıq emes aktivler ob`ektlerinen paydalanıw mu`ddetleri tuwrısındag`ı bayanatı (MEA – 5 forma)

- materiallıq emes aktivlerdin` qupıyalılıg`ı tuwrısındag`ı ka`rxana basshısının` buwrıg`ı (MEA-5a forma) (8-qosımsha)

Bunday hu`jjetler o`z mazmunı ha`m a`hmiyetine karag`anda bir-birine sa`ykes keliwi ha`m onda ob`ektlerdi hu`jjetlerde sa`wlelendiriwge tiykar boladı.

Materiallıq emes aktivlerdin` o`zin yamasa onın` isletiw ta`rtibin bayan etiwshi hu`jjetleri, sonday-aq, xojalıq ju`ritiwshi sub`ektin` ol yamasa bul mu`lklik huqıqların tastıyıqlawshı hu`jjetler usınday hu`jjetlerge kiredi. Sanaat u`lgisi boyınsha alg`an patent yaki guwalıqlar arnawlı hu`jjetler menen hu`jjetlestiriledi. Xojalıq ju`ritiwshi sub`ekt qanday da bir huqıqtı satıp alg`an ta`g`dirde olar usı avtorlıq huqıqların satqan yuridikalıq ha`m fizikalıq shaxs menen du`zilgen ku`shke kirgen sha`rtnama tiykarında g`ana esapta engiziledi. Sonday-aq joqarıda ko`rsetilgen da`slepki ha`m jıynalg`an hu`jjetlerdin` sanın qısqartıw toltırıw ta`rtibin a`piwayılastırıw, sıpatın jaqsılaw ha`m olardı komp`yuter da`tu`rlerine sa`ykesletiriw kerek dep esaplaymız.

Sonday etip materiallıq emes aktivlerdin` da`slepki esabın sho`lkemlestiriw ha`m onı a`melge asırıw usı aktivlerdin` na`tiyjeli paydalanıwı ha`mde ka`rxana «esap schetin» da`wir talapları tiykarında islep shıg`arıwdı ta`miyinleydi.

Materiallıq emes aktivlerdin` buxgalteriya esabın sho`lkemlestiriw ha`m onı ju`ritiw za`ru`r ma`selelerden bolıp «Buxgalteriya esabı tuwrısında»g`ı nızam ha`mde «Materiallıq emes aktivler» atlı 7 san milliy standart talapları tiykarında a`melge asırıladı. Materiallıq emes aktivlerdi tuwrı esapqa alıw ha`m barlıq waqıtta qadag`alap turılıwı kerek.

Diskontlasqan qun sonday tu`sinikke iye, ol kelesi aktivlerdin` kirimi yamasa shıg`ımının` bu`gingi qunı dep bahalanadı. Egerde qarızdarlıq hu`jjeti protsentsiz ha`m aktivtin` aralıq pul qunın anıqlaw imkanı bolsa onda puldag`ı qunınan ko`p to`lenetug`ın summa protsent boyınsha qa`rejetler ko`rinisinde ta`n alınadı ha`m barlıq qarızdarlıq da`wirleri boyınsha bo`listiriledi. Eger materiallıq emes aktivlerdin` puldag`ı qunın anıqlaw mu`mkinshiligi bolmasa, protsent boyınsha ulıwma qa`rejetlerdi anıqlawda ha`m bul aktivtin` aralıq qunın esaplaw ushın u`stinlikke iye bolg`an protsent stavkasınan paydalanıladı. Solay etip materiallıq emes aktivler puldag`ı qunına ekvivalent bolg`an bahada sa`wleleniwi mu`mkin.

Ka`rxana aktsiyaları ornına almastırıw arqalı kiringe alınatug`ın materiallıq emes aktivler to`mendegishe ta`rtipte esaplanıwı kerek: ka`rxana kapitalının` aktsiyaları materiallıq emes aktivlerdi satıp alıw maqsetinde shıg`arılg`an ta`g`dirde materiallıq emes aktivler yamasa olardın` bazar qunı boyınsha yamasa shıg`arılg`an aktsiyalardın` bazar qunı boyınsha olardın` qaysı biri haqıyqıy ha`m ob`ektivliligine qarap sa`wlelendi.

Xojalıq ju`ritiwshi sub`ektler qanday da bir sub`ektke islep shıg`arıw xızmetin xoshametlew maqsetinde materiallıq emes aktivlerdi usınıw sıpatında beriliwi de mu`mkin.

Usınılg`an materiallıq emes aktivler esabı tek haqıyqıy qunı boyınsha bahalaw printsipine a`mel etken jag`dayda sa`wlelenedi.

Usınılg`an materiallıq emes aktivlerdin` qunı bar bolmasa onda materiallıq emes aktivler qunı jetkerip beriw hu`jjetlerindeki qun tiykarında bahalanadı.

Materiallıq emes aktivler ha`m jeke kapital schetlar usınıwda aktivtin` ag`ımdag`ı bazar kunın haqıyqıy baxalaw na`tiyjesinde ko`beyip baradı. Jeke kapitaldın` ko`beyiwi usınılg`an materiallıq emes aktiv ha`m ka`rxana kapitalının` ko`beyiwin sa`wlelendiredi. Sonday-aq usınıw baraisnda aling`an amortizatsiyalanatug`ın materiallıq emes aktivler esap registrlerinde sa`wlelengen bahalar tiykarında a`piwayı usılda amortizatsiya qılınıwı kerek. Ma`mleket grantı

tiykarında alıng`an materiallıq emes aktivlerdi buxgalteriya esabında sa`wlelendiriwde to`mendegiler tiykar etip alınıw kerek dep esaplaymız.

- ag`ımdag`ı qa`rejetler yamasa da`ramatlarg`ı tiyisli bolg`an ja`rdem summası da`wirinin` sap paydasın anıqlawda esabat alınıwı lazım.

- Kelesi da`wirge tiyisli bolg`an ja`rdem summası mu`ddetin uzaytırw kerek ha`m da`ramatlarg`a alıw onın` menen baylanıslı bolg`an qa`rejetler payda bolg`anda a`melge asırılıwı lazım.

- Materiallıq yamasa aktivlerdi alıw menen baylanıslı ja`rdem yamasa materiallıq emes aktivtin` amortizatsiyası alıp taslang`an haldag`ı baslang`ısh bahasınan shegirip taslanıwı kerek.

Ma`selen tovar belgisi ushın guwalıqqa iyelik etilgende (satıp alıw qunı 300000 sum) onın` qunının` 40 %ti ma`mleket ta`repinen ajıratılğ`an grantı esabına qaplanadı.

Guwalıqtan paydalanıw mu`ddeti 10 jıl (o`z ku`shin jog`altıw mu`ddeti. Biz joqarıdag`ı ha`r eki usılda yag`nıy sap qun ha`m mu`ddetin uzaytırw usılları esap-kitap kılıw ta`rtibin buxgalteriya jurnal jazıwlarında to`mendegishe sa`wlelendiremiz.

1. Sap qunı usılı boyınsha

a) satıp alıwdı sa`wlelendiriw (ma`mleket valyutasında)

debet 0420 «Tovar belgisi» schetı – 300000 sum

kredit 5110 «Esaplasıw schetı» - 300000 sum

b) Byudjet alıwdı sa`wlelendiriw

debet 5110 «Esaplasıw schetı» - 120000 sum

kredit 8810 «Byudjet» schetı 120000 sum

v)Xızmet etiw mu`ddetleri dawamında ha`r jıldın` aqırında amortizatsiya qa`rejetlerin sa`wlelendiriw

debet 2000, 2300, 9400 «Qa`rejetlerdi esapqa alıwshı» schetlar 18000 swm

kredit 0520 «Tovar belgilerinin` amortizatsiyası» schetı 18000

2. Mu`ddetin uzaytırw usılı

a) Satıp alıwdı sa`wlelendiriw

debet 0420 «Tovar belgisi» scheti 120000 sum

kredit 5110 «Esaplasıw» scheti 120000

b) Byudjet alıwdı sa`wlelendiriw

debet 5110 «Esaplasıw» scheti 120000

kredit 8810 «Byudjetler» scheti 120000

v) xızmet etiw mu`ddetlerinde amortizatsiya qa`rejetlerin sa`wlelendiriw

Debet 2000, 2300 2500, 9400 «Qa`rejetlerdi esapqa alıwshı» schetlar 30000 sum (1/10 * 300000)

Kredit 0520 «Tovar belgisinin` amortizatsiyası» scheti 30000 sum

Debet 8810 «Byudjetler» scheti 12000 swm (1/10*120000)

Kredit 2000, 2300, 2500, 9400 «Qa`rejetlerdi esapqa alıwshı» schetlar 12000 sum.

Eki usıldın` qollanıwı ka`rxanalardın` da`ramatlarında birdey ta`sir etedi. Parqı bolsa buxgalteriya balansında bolıp mu`ddetin uzaytırw usılın qollag`anda materiallıq emes aktivler (bizin` mısalda tovar belgisine guwalıq) din` ulıwma qunı amortizatsiyalanbag`an kompensatsiya summasına kemeytirilgen halda sa`wlelenedi. Sap qun usılında bolsa materiallıq emes aktivlerdin` sap qunı sa`wlelenedi. Satıp alınıp atırg`an materiallıq emes aktivlerdin` da`slepki qunı ha`m salık salınatug`ın bazag`a tasir etiwı mu`mkin. Bunda alınıp atırg`an materiallıq emes aktin` bazardag`ı qunı menen balanstag`ı qaldıq qunları alınadı. Materiallıq emes aktivlerdin` satıp alıw yamasa teginge aling`anda qunı balanstag`ı qaldıq qunınan artıq yamasa kem bolıwı mu`mkin.

«Ma`mleket subsidiyalarının` esabı ha`m ma`mleket ja`rdemi boyınsha ko`rsetiletug`ın mag`lıwmatlar» 10-sanlı buxgalteriya esabının` milliy standartlarında materiallıq emes aktivler menen baylanıslı subsidiyalardı a`dette da`ramat sıpatında ta`n alınıwı qadag`an etilgen.

Aktivlerge kiritiletug`ın ma`mleket subsidiyaları, solardın` ishinde likividli emes subsidiyalar maqsetli tu`simler dep sa`wlelenedi ha`m sol aktivtin` paydalı

xızmet mu`ddeti dawamında da`ramat sıpatında udayı tu`rde atap o`tileği. Bizge ma`lim ma`mleket subsidiyası materiallıq emes aktivlerdin` balans qunın kemeytiredi ha`m esaplanatug`ın amortizatsiyanı qısqartıw jolı menen onın` paydalı xızmet etiw mu`ddeti da`wirlerinde finanslıq na`tiyje tuwrısındag`ı esabatlarda sa`wlelendirilip barılıwı lazım.

1. Sha`rtnama tiykarınan komp`yuter da`stu`rine iye bolıw kelisilgen bahası 1000000 sum

a) debet 0830 «Materiallıq emes aktivlerdi satıp alıw» scheti 1000000 sum

kredit 6010 «Mal jetkerip beriwshiler menen esap kitaplar» scheti 1000000

b) debet 0430 «Da`stu`riy tamiynat» scheti 1000000 sum

kredit 0830 «Materiallıq emes aktivlerdi satıp alıw» scheti 1000000 sum

2. Sho`lkemlestiriwshilerden u`les tiykarında materiallıq emes aktivlerdin` alınıwı (jer maydanlarınan paydalanıw ushın guwalıq)

Da`slepki qunı

Debet 0440 «Jer ha`m ta`biyiy resurslardan paydalanıw huqıqı» scheti 500000 sum

Kredit 4610 «Ustav kapitalına vzoslar boyınsha sho`lkemlestiriwshiler qarızları» scheti 500000 sum

Amortizatsiya qunı

Debet 4610 «Ustav kapitalına vzoslar boyınsha sho`lkemlestiriwshiler qarızları» scheti 200000 sum

Kredit 0540 «Jer ha`m ta`biyiy resurslardan paydalanıw huqıqları amortizatsiyası» scheti 200000 sum

Qaldıq kuni

Debet 4610 «Ustav kapitalına vzoslar boyınsha sho`lkemlestiriwshiler qarızları» scheti 300000 sum

Kredit 8510 «Aktivlerdi qayta bahalaw boyınsha du`zetiwler» scheti 300000 sum

Joqarıdagı buxgalteriya jazıwların ja`ne to`mendegi ko`riniste de sa`wlelendiriw mu`mkin.

Debet 0440 «Jer ha`m ta`biyy resurslardan paydalanıw huqıqı» scheti 500000 sum

4610 «Ustav kapitalına vzoslar boyınsha sho`lkemlestiriwshiler qarızı» scheti 200000 sum

kredit 0540 «Jer ha`m ta`biyy resurslardan paydalanıw huqıqlarının` amortizatsiyası» scheti 200000 sum

4610 «Ustav kapitalına vzoslar boyınsha sho`lkemlestiriwshiler qarızı» scheti 200000 sum

8510 «Aktivlerdi qayta bahalaw boyınsha du`zetiwler» scheti 300000 sum

Tarmaq ka`rxanalarının` esap siyasatında buxgalteriya esabın jurnal order forması tan`lap alıng`an bolsa: 0400 «Materiallıq emes aktivler» ha`m 0500 «Materiallıq emes aktivlerdin` amortizatsiyası» schetları boyınsha sintetik esabı 10 ha`m 13 sanlı jurnal orderda alıp barılıwı kerek.

Litsenziya sha`rtnamasına ko`re litsenziat (patentten paydalanıw huqıqına iye bolg`an shaxs) litsenziyalarg`a royalti boyınsha to`leytug`ın summalardı to`mendegi buxgalteriya jazıwlarında o`z ko`rinisin tabadı.

1.Royalti boyınsha to`lenetug`ın summalardın` esaplanıwı
debet 9430 «Basqa operatsion qa`rejetler» scheti 10000 sum

kredit 6930 «Royalti boyınsha qarızlar» scheti 10000 sum

2.Banktegi esaplasıw schetnan o`tkerip beriw

debet 6930 «Royalti boyınsha qarızlar» scheti 10000 sum

kredit 5110 «Esaplasıw»scheti 10000 sum

3.Litsenziyalar xızmeti boyınsha da`ramatlar to`mendegishe sa`wlelendi
debet 4850 «Alanıtaug`ın royalti» scheti 40000 sum

kredit 9510 «Royalti ko`rinisindegi da`ramatlar» scheti 40000 sum

debet 5110 «Esaplasıw scheti» 40000 sum

kredit 4850 «Alanıtug`ın royalti» scheti 40000 sum

Litsenziyalar «Tiykarg`ı xojalıq xızmetinen tu`sken da`ramatlar» (2-san BEMS) buxgalteriya esabı milliy standartlarının` 20 stat`yasına tiykarlanıp litsenziya ushın to`lenetug`ın haqtı to`mendegi ta`rtipte esaplaw mu`mkin. «Aktiv sıpatında paydalang`an litsenziyalar ha`m royaltılar ushın to`lemler pitimnin` mazmunı ha`m sha`rtine muwapıq ra`wishte a`dette da`ramat esaplanadı».

«Finanslıq esabattı tayarlaw ha`m usınıw ushın kontseptual tiykar» dın` 50 stat`yasına xojalıq ju`ritiwshi ka`rxanalar jeke kapitalı quramına ustav, qosılğ`an zapas kapitalı sub`ektlar ustavına muwapıq sap payda esabınan sho`lkemlesedi, sonday-aq ol mu`lkti qayta bahalaw na`tiyjesinde payda bolatug`ın inflyatsiya zapasları qaytarıp bermeslik sha`rti menen aling`an mu`lk qunında da esapqa alınadı. Materiallıq emes aktivler buxgalteriya balansınan aling`annan son` ol qayta bahalaw sa`nesinde bazardag`ı qunı boyınsha bahalanadı. Onda jıynalg`an amortizatsiya shıg`arıp taslanadı. Demek materiallıq emes aktivlerdi qayta bahalawdan aling`an da`ramatlar da finanslıq esabatlarda sa`wleleniwi lazım. Biraq «Ka`rxanalardıń sheriklik ha`m jıllıq finanslıq esabat formaların toltırıw boyınsha ko`rsetpe» ge muwapıq «Jeke kapital tuwrısındag`ı esabat» 5 formada materiallıq emes aktivlerdin` qayta bahalawdan aling`an qunının` mug`darı ushın ayrıqsha kod belgilenbegen.

Buxgalteriya esabın xalıq aralıq esap standartları talaplarına muwapıqlastırıp esap ob`ektlarin finanslıq esabatta anıq ha`m tolıq sa`wlelendiriwdi za`ru`r etip qoyadı. Sonnan kelip shıg`ıp biz a`meldegi «Jeke kapital tuwrısındag`ı esabat» formasına qosımsha ra`wishte 041 kod «Materiallıq emes aktivlerdin` qayta bahalanıwı» dep atalg`an kod nomerin kiritiliw lazshım dep esaplaymız. Bul bolsa xojalıq ju`ritiwshi sub`ektlar uzaq mu`ddetli aktivleri quramında salmag`ı artıp baratırğ`an materiallıq emes aktivler tuwrısında isenimli informatsiyalarg`a iye bolıw mu`mkinshiligin beredi. Sonday-aq «Ka`rxananın` shereklik ha`m jıllıq finanslıq O`zbekstan Respublikası finans Ministriliginin` 2002 jil 7 fevraldag`ı buyrıg`ının` 2 qosımshag`a qarag`anda «Jeke kapital tuwrısındag`ı esabat» 5 formasına 6.1.4 stat`yası kiritilip onda 041 kod «Materiallıq emes aktivlerdin`

qayta bahalanıwı» stat`yasında belgilengen nızamshılıq talapların tiykarında materiallıq emes aktivler qayta bahalanıwının` qunı sa`wleleniwi lazım.

Joqarıda aytilg`anları finanslıq esabatlardı du`ziw ha`m olardı usınıwda buxgalteriya esabının` taza ob`ektleri haqqında anıq mag`lıwmatlar alıw mu`mkinshiligin jaratadı.

O`zbekstan Respublikası Salıq kodeksinin` 31-stat`yası 13 stat`yasına tiykarlanıp to`mendegi yuridikalıq shaxslardıń materiallıq emes aktiv ob`ektlerinen alg`an da`ramatları (payda) salıg`ı to`lewden azat etedi.

1.Patent iyesi (litsenziyalar) o`zine tiyisli islep shıg`arıwda materiallıq emes aktivlerden paydalanıwdan sonday-aq olarg`a litsenziyalardı satıwdan aling`an da`ramatlar ha`reket mu`ddeti shen`berinde paydalanıw mu`ddeti baslang`an waqtınan.

Patent boyınsha oylap tabıwlar ha`m selektsiya utısları 5 jil dawamında da`slepki patent boyınsha oylap tabıwlar ha`m guwalıqlar boyınsha selektsiya utısları patent boyınsha sanaat u`lgileri 3 jil dawamında: da`slepki patent boyınsha sanaat u`lgisi 2 jil dawamında.

2.Litsenziat (litsenziya sha`rtnaması buyımınan paydalanıw huqıqın alg`an shaxs) materiallıq emes aktivlerden alg`an da`ramatları onnan paydalana baslag`an da`wirden baslap:

Patent boyınsha oylap tabıwlar selektsiya utısları 5 jil dawamında; da`slepki patent boyınsha sanaat u`lgisi 2 jil dawamında guwalıq boyınsha tovar belgisi ha`m xızmet ko`rsetiw belgisi 1 jil dawamında (litsenziyalar o`nim islep shıg`arg`anda).

Usı salıq kodeksinin` 58 stat`yasında «T» stat`yasına muwapıq fizikalıq shaxslardıń salıqqa tartılatug`ın da`ramatına to`mendegiler qosılmaydı.

Patent iyesi bolg`an fizikalıq shaxs (litsenziyalar) o`zi islep shıg`arıwında intellektual mu`lkten paydalanıwdan yaki olarg`a litsenziyanı satıwdan aling`an da`ramat mug`darı ha`reket mu`ddeti da`rejesinde paydalanıw baslang`an waqıttan sonday-aq litsenziat sanaat mu`lkinen paydalana baslag`an waqtınan .

Patent boyınsha oylap tabıwlar ha`m selektsiya usınısları 5 jıl dawamında da`lepki patent boyınsha oylap tabıwlar ha`m guwalıqlar boyınsha sanaat u`lgileri 3 jıl dawamında; da`lepki komplekt boyınsha sanaat u`lgisi 2 jıl dawamında materiallıq emes aktivlerden paydalanıp alıng`an da`ramatlardan salıq kodeksinin` 31 stat`yanın` 13 bandlerinde ko`rsetilgen salıq jen`illiklerinin` mu`ddetleri tamam bolg`annan keyin ka`rxana buxgalteriyasında alıng`an da`ramat mug`darı anıqlanıp belgilengen protsentlerde da`ramat salıg`ı esaplanıp shıg`ıladı.

Materiallıq emes aktivlerden paydalanıwdan alinatug`ın da`ramattı jalpı da`ramat mug`darındag`ı u`lesi haqqında informatsiyalarg`a iye bolıw maqsetinde jan`a schetlar jobasında ayırıqsha schet ashıw kerek dep esaplaymız. Usı schetlar jobasında «Da`ramatlar ha`m qa`rejetler» dep atalg`an 9 bo`limindegi 900 «Tiykarg`ı (operatsion) xızmetten alıng`an da`ramatları esabı schetlar»ına materiallıq emes aktivlerden paydalanıwdan alıng`an da`ramat u`lesin tolıq maqsetke alıw maqsetinde 9060 «Patent yaki litsenziya tiykarında islep shıg`arılğ`an o`nimlerdi satıwdan alıng`an da`ramatlar» schetın kiritiwdi usınıs etemiz. Usı schettin` mag`lıwmatları sub`ektin` finanslıq na`tiyjelerin qa`liplestiriwde za`ru`r a`hmiyetke iye bolıw mu`mkin dep esaplaymız. Sebebi salıq kodeksinin` 31-stat`yasına tiykarlanıp sub`ekt schetında o`nim (isler xızmetler) satıwdan kelgen da`ramatlarınan esaplanıp atırg`an salıq stavkalarınan ma`lim waqıt dawamında to`lemlerden azat azat etiledi. Sonday-aq salıq kodeksinin` 71 stat`yasında intelektual mu`lk ob`ektlerine bolg`an huqıqların alg`anlıg`ı ushın patent boyınsha bajılar dizimge alıw jıyımları ha`m litsenziya to`lemler qosılğ`an qun salıg`ın to`lewden azat etilgen.

Bizin` pikirimizshe patent iyesi (litsenziyalar) royalti «Poushan-to`lem» ha`m «Plast-kost» ko`rinisindegi (sanaat mu`lki ob`ektlerinen paydalanıw huqıqın bergenligi ushın) litsenziattan alg`an da`ramatların sonday-aq litsenziat bolsa royalti «Pawshan-to`lem» ha`m «Plast» ko`rinisindegi (intelektual mu`lkten paydalang`anlıg`ı ushın) litsenzlarg`a to`lemlerdin` ulıwma qunı «Pul ag`ımları tuwrısındag`ı esabat» formada da sa`wlelleniwi lazım ta`repler ortasında du`zilgen

litsenziya sha`rtnamasına ko`re litsenziat litsenzlarg`a belgilep qoyılğ`an bir ywla yaki da`wirlik formada haqı to`leydi.

Xojalıq sub`ektlerinin` birlesiwinde yaki bir sub`ekt ekinshi bir sub`ektin` sap aktivleri de islep shıg`arıw xızmeti huqıqın satıp alıwı aqıbetinde bir ekonomikalıq birlikke qosılıwınan gudvill (Goodwill) payda boladı.

Gudvildin` payda bolıwın to`mendegi formula arqalı sa`wlelenedi.

$$Gs = (Tp + L) - (Ga + Na); \quad (2.2.1)$$

Bul jerde Gs gudvill summası

Tp-to`lenetug`ın pul qarjıları

L-minnetlemeler

Ga-ag`ımdag`ı aktivlerdin` bazardag`ı qunı

Na-uzaq mu`ddetli aktivlerdin` bazardag`ı qunı.

Ka`rxananın` birlesiwinen inventarg`a o`tken barlıq satıp alıng`an aktivler ha`m passivler konsolidatsiyalasqan ha`m esabat mag`lıwmatlarına a`dette satıp alıw sa`nesine bolğ`an qun boyınsha kiritiledi. Satıp alıw bahasın aktivlerdin` esap bahasınan sha`rtnama boyınsha o`tkerilteug`ın minnetlemelerin shegirip taslag`anda artıq bolıwı gudvil sıpatında dizimge alınıw lazım. Satıp alıw sa`nesine alıwshı ka`rxana ta`repien konsolidatsiyalasqan balans du`ziledi ha`m bul tiykarında jumısshı kesteları tayarlanadı. Bul jumısshı kestesinde balans bo`limleri ha`m onın` qunları du`zetiwshe jazıwlar keltiriledi. Ma`selen bir ka`rxana ekinshi ka`rxananın` 100 protsent a`piwayı aktsiyaların 1500000 sumg`ap satıp aldı. Bul summa aktivlerdin` qaldıq qunınan 300000 sumg`a ko`p. bul artıq summanı birinshi ka`rxana investırı to`mendegishe sa`wlelendiredi. 180000 sum satıp alıng`an ka`rxananın` aktivleri qunın ko`beytiw esabına ha`m qalg`an 120000 sum bolsa inesor alatug`ın gudvill esabına. Sonday-aq satıp alıw qunı nominal qunınan asqanında a`melge asırilatug`ın du`zitewlerdi ko`rsetiwshi jumısshı kestesın du`zedi.

Bul jerde ka`rxananı satıp alıwg`a jumsatılğ`an summa 1500000 sum, onın` aktsionerlik kapitalı arqalı o`zgertirilgen. Qun 120000 sumg`a ten` boladı.

Bahalardıń artıq bolıw qunı 300000 sum gudvill esabına jazıladı (180000+120000). Bul qatnasıqlar buxgalteriya schetlarında to`mendegishe ra`smiylestiriledi.

Debet 0480 «Gudvill» schetı 120000 sum

Kredit 0830 «Materiallıq emes aktivlerdi satıp alıw» schetı 120000 sum

Solay etip usı izertlew protsessinde alıp barılıp atırg`an izleniwler na`tiyjesinde taraw ka`rxanalarında materiallıq emes aktivler esabın tuwrı sho`lkemlestiriw ha`m onı a`melge asırıw ha`mde materiallıq emes aktivler u`stinen qadag`alawdı ku`sheyttiredi.

III bap. Materiallıq emes aktivler auditinin` metodikasın qa`liplestiriw ha`m jetilistiriw

1. Materiallıq emes aktivlerdi auditin sho`lkemlestiriw ha`m o`tkeriw usılları, olardı jetilistiriw

Materiallıq emes aktivler ha`m olar boyınsha a`melge asırilatug`ın xojalıq aylanısları agrar sektor ka`rxanaları finanslıq esabatının` isenimliligin bahalawda ku`ta` a`hmiyetli. Son`g`ı jıllarda materiallıq emes aktivlerdin` ka`rxanalar mu`lklerinin` ulıwma summasındag`ı u`lesi artıp baratırğ`anlıg`ı sebepli olar boyınsha aylanıslardag`ı qa`telerdin` finanslıq esabat isenimliligine ta`siri de artpaqta.

Bizin` pikirimizshe, materiallıq emes aktivler auditi protsesinde to`mendegi wazıypalar sheshiliwi kerek:

1. Materiallıq emes aktivler boyınsha aylanıslardı a`melge asırıwshı xızmetkerlerdin` huqıqıy sawatlılıg`ın ha`m materiallıq emes aktivler tuwrasında nızam hu`jjetlerine a`mel qılınıwın anıqlaw.

2. Materiallıq emes aktivlerdi satıp alıw, qabıllaw, satıw ha`m esaptan shıg`arıw tuwrasında qarar qabıl etiliw ta`rtibin ha`m bul aylanıslardın` finanslıq na`tiyjelerin bahalaw.

3. Finans xojalıq iskerliginin` bul tarawında durıs jumıs ju`ritilip atırğ`anlıg`ın bahalaw.

4. Materiallıq emes aktivler boyınsha aylanıslardı buxgalteriya esabında tolıq, durıs ha`m isenimli sa`wlelendiriliwdi anıqlaw.

5. Materiallıq emes aktivlerdin` bar ekenligi u`stinen baqlaw ornatılıwın anıqlaw (mu`lklik ob`ektlerdi materiallıq emes aktivler qatarına alıp barıwdın` durıslıg`ı; bar ekenligin ha`m aylanıslardı hu`jjetlestiriwdin` durıslıg`ın tekseriw; materiallıq emes aktivlerdi bahalawdın` durıslıg`ın tekseriw; inventarizatsiya qılıw; esabat ko`rsetkishlerinin` sintetikalıq ha`m analitikalıq esap mag`lıwmatlarına sa`ykesligin anıqlaw).

6. Sintetikalıq esaptı ju`ritiw, materiallıq emes aktivlerdin` kirisi ha`m shıg`ısına tiyisli aylanıslardı salıqqa tartıwdın` durıslıg`ın tekseriw (materiallıq

emes aktivlerdin` kirisi ha`m shıg`ısına tiyisli aylanıslardı sintetikalıq esap registrlerinde sa`wlelendiriw; materiallıq emes aktivlerdin` kiriske alınıwı ha`m shıg`ıs qılınıwına tiyisli aylanıslardı salıqqa tartıw ma`seleleri).

7. Materiallıq emes aktivlerge amortizatsiya esaplaw ha`m esapta sa`wlelendiriw (paydalı xızmet mu`ddetin belgilewdin` tiykarlang`anlıg`ı; amortizatsiya esaplawda qollanılğ`an usıllardın` nızamlılıg`ı ha`m tiykarlang`anlıg`ı; amortizatsiya ajıratpalarının` esapta sa`wlelendiriliwi).

Joqarıda keltirilgen ma`seleler boyınsha jeterli mag`lıwmatlarg`a iye bolıw auditorg`a materiallıq emes aktivler esabının` jag`dayın g`a`rezsiz bahalaw ha`m qag`ıydabuzarlıqlar ha`m de a`meldegi nızamshılıq ha`m belgilengen qag`ıydalardan shetke shıg`ıwıwı anıqlawg`a imkan beredi.

Auditor materiallıq emes aktivlerdi tekseriw waqtında to`mendegi mag`lıwmat dereklerinden paydalanıwı usınıs etiledi:

- materiallıq emes aktivlerdi esapqa alıw ha`m olar menen baylanıslı aylanıslardı salıqqa tartıwdı sho`lkemlestiriw ma`selelerin ta`rtipke salıwshı tiykarg`ı normativ hu`jjetler;
- ka`rxananın` esap siyasatı haqqındag`ı buyrıg`ı (materiallıq emes aktivler esabına tiyisli bo`legi);
- materiallıq emes aktivler sintetikalıq ha`m analitikalıq esabı boyınsha ka`rxanada qollanılatus`ın esap registrleri;
- materiallıq emes aktivlerge tiyisli aylanıslardı esapqa alatug`ın da`slepki hu`jjetler;
- finanslıq esabat ha`m og`an tu`sindiriwler.

Auditorlıq mag`lıwmatların toplaw ha`m islew beriw na`tiyjesinde qa`liplesken informatsiyalar audittin` informatsiya sistemasın quraydı. Solay etip, materiallıq emes aktivler auditi abstrakt kategoriya, funktsiya ha`m protsess ha`m de texnologiyanı o`zinde ja`mlegen quramalı bir sistema (3.1-keste).

Materiallıq emes aktivler auditinin` bir sisteması

Audit abstarkt kategoriya sıpatında	Audit funktsiya sıpatında	Audit protsess sıpatında	Audit texnologiya sıpatında
Buxgalteriya esabı ha`m esabatı mag`lıwmatları-nın` haqıyqıy jag`dayg`a muwapıqlıg`ın tekseriw ha`m de olardı identifikatsiya-law	Analiz	Qarar qabıllaw Da`stu`r islep shıg`ıw qarardı orınlaw	Miyнет predmeti –esap ha`m audit texnikası
	Ta`rtipke salıw	Qararlardı orınlawdı xoshametlew metodların anıqlaw.	Miyнет predmeti – islew beriletug`ın hu`jjetler
		Qararlardıń analizi ha`m tekseriw	
	Baqlaw (tekseriw)	Variantlardı tan`law analizi ha`m bahalaw	Janlı miynet – buxgalteriya, auditor ha`m bahalaw apparatları
	Rejelestiriw	Maqsetti anıqlaw	
			Materiallıq emes aktivler jag`dayının` analizi ha`m bahalaw
	İnformatsiya ha`m kommunikatsiya	Ma`sla`hatler	Juwmaqlawshı o`nim
İnformatsiyalar			
Finanslıq ha`m buxgalteriya esabatı	Mashqala	Bahalawshılar juwmag`ı	
	Birlemshı informatsiyalardı jıynaw		

Materiallıq emes aktivler auditin sho`lkemlestiriwde to`mendegilerdi esapqa alıwdı usınıs etemiz:

1. Maqsetti anıqlaw, basqarılatug`ın ob`ektin` jag`dayın analizlew ha`m rawajlanıwın bahalaw, sheshiliwi za`ru`r bolg`an mashqalanı anıqlawda basqarıw sisteması qararların` o`lshemleri haqqındag`ı informatsiyalar za`ru`r. Bunda informatsiyalardı alıw o`z ishine da`slepki informatsiyadı islep shıg`ıw, sırtqı informatsiyanın` alınıwı ha`m ulıwmalastırıw ushın qayta isleniwden ibarat.

2. Optimal qarardı aldığ`a su`riwde varianttı tan`law kriteriyasın belgilewge, qarar qabıllawda, qarardı orınlaw da`stu`rin islep shıg`ıwda aling`an informatsiyalardı basqarıw signallarına aylandırıw yoza`ru`r.

3. Qararlardı orınlawdı xoshametlew metodların anıqlaw, qararlar orınlanıwının` barısın ha`m de onın` na`tiyjelerin analiz ha`m basqarıwda basqarıw sisteması basqarıw ta`sirinin` na`tiyjeliligi tuwrasında informatsiyalardı alıw jolı

menen materiallıq emes aktivler boyınsha aylanıslar auditinin` mazmunın basqarıw sıpatın sistemalı jantasıw pozitsiyasınan basqarıladı.

Materiallıq emes aktivlerge tiyisli aylanıslardı tekseriw ushın sintetikalıq ha`m analitikalıq esap registrleri qollanılatus`ın esap formalarına baylanıslı halda paydalanıladı.

Basqa mu`lkler sıyaqlı materiallıq emes aktivlerge tiyisli buxgalterlik mag`lıwmatlar haqıyqıylıg`ı waqtı-waqtı menen o`tkerip turılatus`ın inventarizatsiya tiykarında tastıyqlanadı.

Materiallıq emes aktivlerdi inventarizatsiya qılıw to`mendegi wazıypalardı sheshedi: olardıń haqıyqatta bar ekenligin anıqlaw; haqıyqıy qaldıqtı buxgalterlik esap mag`lıwmatlarına salıstırıw jolı menen olardıń pu`tinligin ta`miynlew u`stinen baqlaw ornatiw.

Materiallıq emes aktivlerdin` ka`rxanada haqıyqatta bar ekenligi ha`m olar u`stinen ishki baqlawdı a`melge asırıw ushın materiallıq emes aktivlerdi inventarizatsiya qılıw kerek. Bunda auditor №19-«İnventarizatsiyanı sho`lkemlestiriw ha`m o`tkeriw» atlı BEMS (O`zR. A`dillik Ministrliginde 2-noyabr` 1999-jıl dizimge alıng`an №833) ha`m «İnventarizatsiya na`tiyjesinde anıqlang`an mu`lkler kemisligi ha`m artıqsha shıg`ıwın buxgalterlik esabında sa`wlelendiriw ha`m salıqqa tartıw haqqındag`ı Nızam» O`zR A`dillik Ministrliginde – 2001-jıl dizimge alıng`an №1054) talaplarına a`mel qiling`anlıg`ın puxta tekseriwi za`ru`r.

Atap aytqanda, auditor inventarizatsiyada anıqlang`an materiallıq emes aktivler kemisligi buxgalteriya esabında durıs sa`wlelendiriliwdi ha`m salıqqa tartılıwın anıqlaydı.

İnventarizatsiya vedomostının` mag`lıwmatlarına tiykarlanıp inventarizatsiya dizimlerin ra`smiylestiriwdin` durıslıg`ı, ka`rxananın` ko`rsetilgen materiallıq emes aktivlerden paydalanıw ushın huqıqın tastıyqlaytus`ın da`slepki hu`jjetlerdin` bar ekenligi, sintetikalıq ha`m analitikalıq esap registrlerinde ha`m de Bas da`pterde materiallıq emes aktivlerdi sa`wlelendiriwdin` durıslıg`ı ha`m o`z-

ara sa'ykesligi tekseriledi. Ko'rip shig'ıw usılın qollanıw jolı menen auditor to'mendegiler ten`ligin tekseredi:

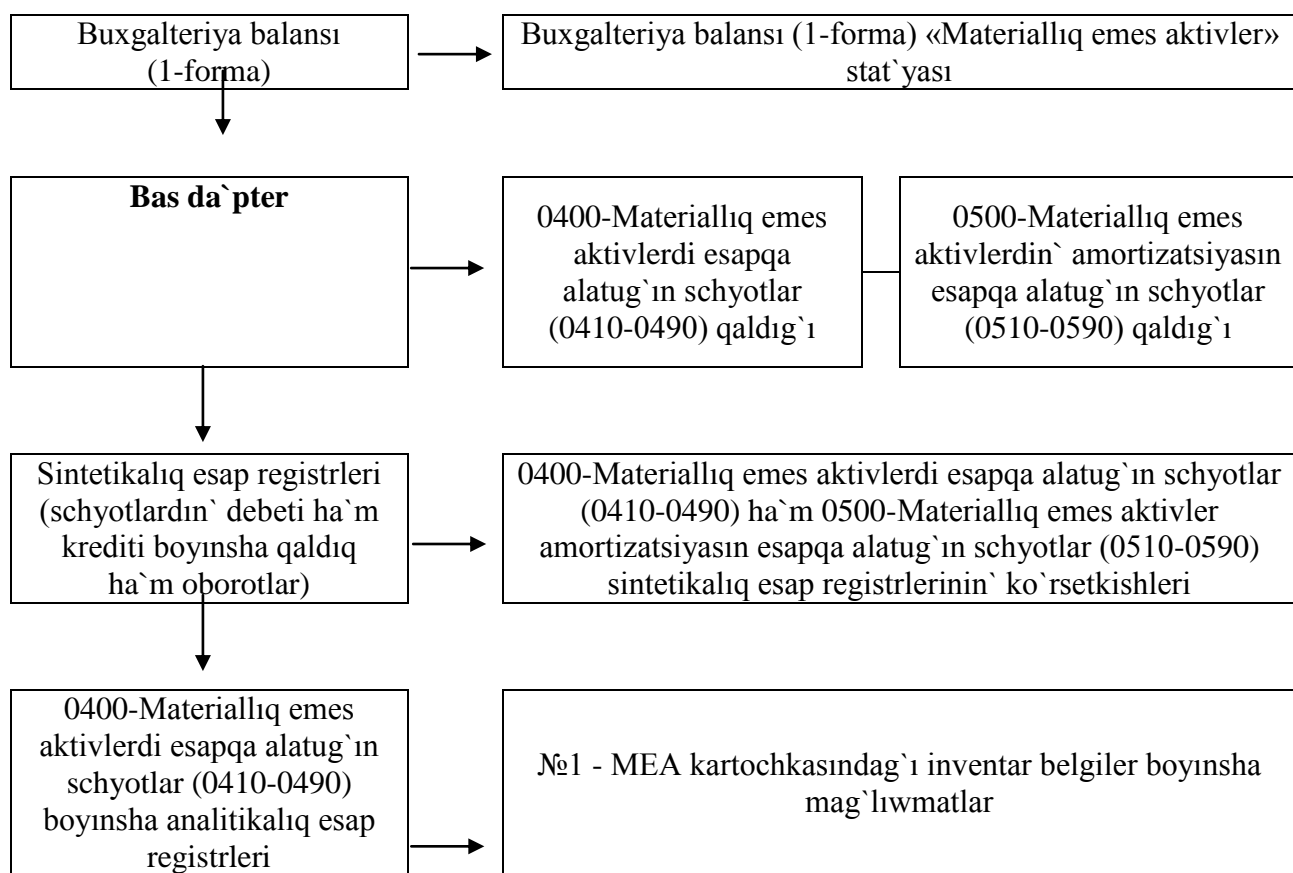
- materiallıq emes aktivlerge tiyisli esabat formaların` ko`rsetkishleri;
- esabat mag`lıwmatları ha`m bas da`pter;
- esap registrlerinin` ko`rsetkishleri.

Bunday tekseriwdi a`melge asırıw ushın «Buxgalteriya balansı» (1-forma), materiallıq emes aktivler schyotları (0410-0490) ha`m materiallıq emes aktivler amortizatsiya schyotları (0510-0590) boyınsha sintetikalıq esap registrleri, materiallıq emes aktivlerdi esapqa alatug`ın kartochkalar (MEA-1 forma) dan paydalanıladı.

O`tkerilgen analizler tiykarında materiallıq emes aktivlerdi auditorlıq tekseriwinen o`tkeriwdin` ulıwma sızılmasın to`mendegishe sa`wlelendiriw mu`mkin (3.1-sızılma).

Materiallıq emes aktivler auditin o`tkeriwdin` struktuası ha`m a`hmiyetli bag`darların izertlew na`tiyjesinde audit protsesin bir pu`tin sistemag`a salıng`an ob`ekt sıpatında to`mendegishe su`wretlew mu`mkin (3.2-sızılma).

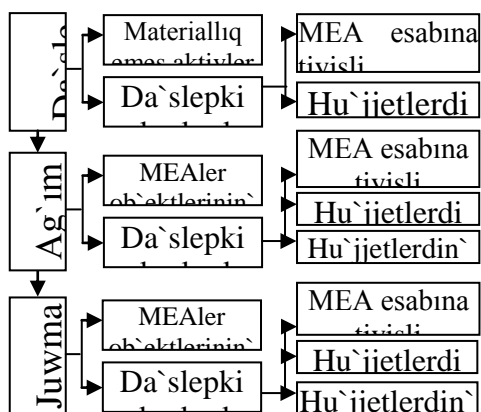
Da`slepki audit materiallıq emes aktivler boyınsha operatsiyalar a`melge asırılğ`ang`a shekem olardıń maqsetke muwapıqlıg`ı, nızamlılıg`ı ha`m pu`tkil ka`rxana yamasa onıń quramlı bo`linbesi ushın keleside da`ramat keltiriwin anıqlaw maqsetinde a`melge asırıladı.

3.1-su`wret. Materiallıq emes aktivlerdi auditorlıq tekseriwinen o`tkeriwdin` ulıwma sızılması

Ag`ımdag`ı audit ha`r bir materiallıq emes aktiv ob`ektinin` ka`rxanada bar da`wiri dawamında onın` buxgalteriya esabında durıs sa`wlelendiriliw ha`m esabat da`wirindegi da`ramatlılıg`ın anıqlaw ushın o`tkeriledi.

Juwmaqlawshı audit materiallıq emes aktivtin` satılıwı, esaptan shıg`arılıwı yamasa basqasha tu`rde shıg`ıp ketkeninen son` bunday jumıslardıń maqsetke muwapıqlıg`ı ha`m buxgalteriya esabında durıs ra`smiylestirilgenligin anıqlaw ushın o`tkeriledi. 3.2-sızılmaten ko`rinip turg`anınday, ag`ımdag`ı ha`m juwmaqlawshı auditte da`slepki audittin` operatsiyaları ta`kírarlanıp, olar qaysı basqishta o`tkeriliwi menen g`ana parq qıladı.

3.2-sızılma. Materiallıq emes aktivler auditi algoritmi (usınıs)

Bizin` izertlewlerimizde operatsiyalar izbe-izligi tek ishki audit ko`z-qarasınan ko`rip shıg`ılg`an. Sebebi izertlew maqseti etip agrar sektor ka`rxanalarında materiallıq emes aktivlerdi buxgalteriya esabında sa`wlelendiriw ha`m ol menen baylanıslı operatsiyalar alıng`an.

2. Materiallıq emes aktivlerge amortizatsiya esaplawdın` auditin jetilistiriw

Materiallıq emes aktivlerge amortizatsiya esaplaw boyınsha aylanıslar auditinin` maqseti – tekserilip atırg`an ka`rxananın` finanslıq esabatında sa`wlelendirilgen materiallıq emes aktivlerge amortizatsiya esaplawdın` durıslıg`ı,

esaplang`an amortizatsiya haqqındag`ı mag`lıwmatlardın` isenimliligi ha`m tolıqlıg`ı boyınsha da`lillengen pikir qa`liplestiriwden ibarat.

Materiallıq emes aktivlerge amortizatsiya esaplaw aylanısların tekseriwde auditor to`mendegi ma`selelerge itibar qaratıwı za`ru`r:

– buxgalteriya esabı maqsetinde amortizatsiya esaplaw ha`m esapqa alıw normativ hu`jjetler talaplarına muwapıqlıg`ına;

– amortizatsiya esaplaw ha`m esapqa alıwdın` salıqqa tartıw maqsetinde normativ hu`jjetlerge muwapıqlıg`ına.

Qaraqalpaqstan Respubikası ayırım awıl xojalıg`ı ka`rxanalarının` 2011-2013 jıllar ushın finanslıq esabatı 1-sanlı “Buxgalteriya balansı”nda materiallıq emes aktivlerdin` da`slepki bahası 2010-2013 jıllar dawamında 19,0 mln` swm sa`wlelendirilgen. Bul jıllar dawamında materiallıq emes aktivlerdin` da`slepki bahası qayta bahalanbag`an ha`m de olarg`a amortizatsiya da esaplanbag`an (3.5-keste).

Materiallıq emes aktivler boyınsha amortizatsiya esaplaw ha`m amortizatsiya ajıratpalarının` o`nim (jumıs, xızmet)lerdin` o`zine tu`ser bahasına durıs alıp barılıwın tekseriw waqtında auditor materiallıq emes aktivlerdin` islep shıg`arıw iskerliginde paydalanılıp atırg`anlıg`ı ha`m da`ramat keltirip atırg`anlıg`ı tuwrasında da`lilge iye bolıwı kerek.

Materiallıq emes aktivler boyınsha amortizatsiya ajıratpaları bahalaw mug`darı bolıp, shamalanıp atırg`an paydalı xızmet etiw da`wirine tiykarlanıp esap-kitap qılınadı. Sonın` ushın auditor ornatılğ`an paydalı xızmet etiw mu`ddetleri ha`m amortizatsiya ajıratpaları normalarının` sa`ykesligin №7 BEMS 46-ba`ntine muwapıq tekserip ko`riwi kerek. Bunday tekseriwdi a`melge asırıw ushın №1–MEA formadag`ı kartochka ha`m materiallıq emes aktivler ob`ektlerin esapqa qabıllawda tiykar bolğ`an da`slepki hu`jjetlerden paydalanıladı.

№7 BEMS 39-ba`ntine muwapıq materiallıq emes aktivtin` amortizatsiya qılınatug`ın bahası turaqlı tu`rde bo`listirilip barılıwı ushın amortizatsiya mu`ddetleri to`mendegishe belgilengen:

- materialliq emes aktiv ob`ektinin` paydalı xızmet ko`rsetiw mu`ddeti dawamında (biraq bul mu`ddet xojalıq ju`ritiwshi sub`ektin` iskerlik qılıw mu`ddetinen artpawı kerek);
- paydalı xızmet ko`rsetiw mu`ddetlerin anıqlaw imkanı bolmag`an materialliq emes aktivler boyınsha 5 jıl esabında (biraq bul mu`ddet xojalıq ju`ritiwshi sub`ektin` iskerlik ko`rsetiw mu`ddetinen artpawı kerek).

3.5-keste

QR ayırım ka`rxanaları aktivleri quramında materialliq emes aktivlerdin` u`lesi ha`m dinamikası²¹

№	Balans stat`yaları	1.01.2011-jıl		1.01.2014-jıl		1.01.2014-jıldın` 1.01.2011-jılǵa qarata o`zgerisi	
		min`, swm	%	min`, swm	%	min`, swm	%
1	Uzaq mu`ddetli aktivler	15358190	53,19	25870074	65,42	2435849 3	1611,46
	Sonnan:						
	Tiykarg`ı zatlar (qaldıq mug`darda)	5280650	18,29	5472185	13,84	4204266	331,59
	Materialliq emes aktivler (qaldıq mug`darda)	19	0,00	19	0,00	19	-
	Uzaq mu`ddetli investitsiyalar	6075248	21,04	10673506	26,99	1063002 8	24449,21
	Ornatılutug`ın a`sbap-u`skeneler	430386	1,49	3729842	9,43	3550022	1974,21
	Kapital qoyılmalar	3571887	12,37	5994522	15,16	5974158	29336,86
2	Ag`ımdag`ı aktivler	13516826	46,81	13673602	34,58	9122788	200,46
	Sonnan:						
	Tovar-materialliq zapaslar	6057430	20,98	5689867	14,39	3434148	152,24
	Kelesi da`wir qa`rejetleri				0,00	-48659	-100,00
	Debitorlar	1924300	6,66	3443141	8,71	1536643	80,60
	Pul qarjuları	4591943	15,90	371446	0,94	234301	170,84
	Qısqa mu`ddetli investitsiyalar	943153	3,27	4169148	10,54	3966355	1955,86
	Balans aktivinin` ja`mi	28875016	100	39543676	100	3348128 1	552,28

²¹ QR ayırım kərxanaları 2011-2013 jıllar ushın finanslıq esabatının` mag`lıwmatları tiykarında magistrant ta`repinen du`zilgen.

Amortizatsiya esaplanatug`ın materiallıq emes aktivler boyınsha auditor to`mendegilerdi tekseredi:

- qollanılıp atırg`an amortizatsiya esaplaw usılları ka`rxana esap siyasatına sa`ykes keliwin;
- tan`lang`an amortizatsiya esaplaw usılı materiallıq emes aktivler ob`ektleri bahasın qalg`an paydalı xızmet etiw mu`ddeti dawamında islep shıg`arıw qa`rejetlerin esapqa alatug`ın schyotlarg`a durıs o`tkeriliwin.

№7 BEMS 42-ba`ntine muwapıq materiallıq emes aktivlerge amortizatsiya esaplawdın` u`sh usılı ko`zde tutılğ`an. Olar:

- amortizatsiyanı ten` o`lshewli (tuwrı sızıqlı) esaplaw;
- orınlang`an jumıslar ko`lemine ten` tu`rde amortizatsiyanı esaplaw (islep shıg`arıw) usılı;
- eki ese amortizatsiya norması menen qaldıqtı kemeytiw usılı;
- jıllar summası usılı (kumulyativ usıl).

Materiallıq emes aktivlerge amortizatsiya esaplaw usıllarının` mazmunı, ka`rxana finanslıq jag`dayına ta`sirin biliw ha`m usı tiykarda qa`nigeli auditorlıq juwmaqtı qa`liplestiriw maqsetke muwapıq. Tuwrı sızıqlı usıldın` mazmunı belgili materiallıq emes aktivtin` ja`mi paydalı xızmet etiw mu`ddeti dawamında eskiriw summaları bir normada esaplap jazıp barılıwınan ibarat.

Kemeyip barıwshı qaldıq usılınan paydalanıw waqtında turaqlı esaplap barılatug`ın amortizatsiya summaları paydalı xızmet etiw da`wiri dawamında kemeytirilip barıladı.

Orınlang`an jumıslar ko`lemine proporsional tu`rde eskiriw esaplaw usılı (islep shıg`arıw usılı)na muwapıq amortizatsiya ko`lemi materiallıq emes aktivten neshe ma`rte paydalanılıwı yamasa neshe o`nim birliginin` islep shıg`arılıwı ku`tilip atırg`anlıg`ına tuwrıdan-tuwrı baylanıslı boladı.

A`meliyatta amortizatsiya esaplawdın` tuwrı sızıqlı usılınan paydalanıw abzalıraq. Qalg`an usıllardan belgili jag`daylarda paydalanıw maqsetke muwapıq boladı.

Auditor esaplang`an amortizatsiya ajıratpalarının` schyotlarda durıs sa`wlelendirilgenligin de anıqlawı kerek. Bunda №21 BEMS g`a muwapıq to`mendegi test-kesteden paydalanıw mu`mkin (3.6-keste):

3.6-keste.

Materiallıq emes aktivler boyınsha esaplang`an amortizatsiya ajıratpaların schyotlarda sa`wlelendiriw din` durılıg`ın tekseriw

Aylanıslar mazmunı	№21-BEMS boyınsha		Da`slepki hu`jjetler	Ka`rxanada du`zilgeni		Da`slepki hu`jjetler
	Schyotlar korrespondentsiyası			Schyotlar korrespondentsiyası		
	Dt	Kt		Dt	Kt	
1. Tiykarg`ı islep shıg`arıwda isletilip atırg`an MEA ob`ekt-leri boyınsha amort-ya esaplaw	2010	0510-0590	Amor-ya esap-kitabı, esap siyasatı	26	05	Amort-ya esap-kitabı
2. Ja`rdemchi islep shıg`arıwda isletilip atırg`an MEA ob`ekt-leri boyınsha amortizatsiya esaplaw	2310	0510-0590	- // -	23	05	- // -
3. Ulıwma islep shıg`arıw maqsetleri ushın isletilip atırg`an MEA boyınsha amortizatsiya esaplaw	2510	0510-0590	- // -			
4. Xızmet ko`rsetiwshi xojalıqlarda islep shıg`arıwda isletilip atırg`an MEA boyınsha amortizatsiya esaplaw	2710	0510-0590	- // -	29	05	- // -
5. Administrativ maqsetlerde isletilip atırg`an MEA boyınsha amortizatsiya esaplaw	9420	0510-0590	- // -			
6. Kapital qoyılmalarda isletilip atırg`an MEA ob`ektleri boyınsha amortizatsiya esaplaw	0810-0890	0510-0590	- // -	89	05	- // -
7. MEA ob`ektlerin esaptan shıg`arıwda (satiw, esaptan o`shiriw, mutqa beriw) toplang`an amortizatsiya summasın esaptan o`shiriw.	0510-0590	9220	- // -	05	48	- // -
8. Ag`ımdag`ı jilda MEA larg`a artıqsha esaplang`an amortizatsiya summasın du`zetiw	0510-0590	9390	- // -	05	85/3	- // -

9. Ag`imdag`i jilda MEA larg`a kem esaplang`an amortizatsiya summasin du`zetiw	Qa`re-jet schyot-lari	0510-0590	- // -	46	05	- // -
--	-----------------------	-----------	--------	----	----	--------

Esabat da`wirindegi amortizatsiya ajiratpalari arifmetikalıq esap-kitaplarinın` durıslıg`ın tekseriw auditorlıq ja`mlew qag`ıydaların esapqa alg`an halda, ja`mlew tiykarında a`melge asırıladı. Bul jumıs to`mendegi formadag`ı isshi keste menen ra`smiylestiriliwi mu`mkin (3.7-keste).

3.7-keste

Materiallıq emes aktivlerge amortizatsiya esaplawdın` durıslıg`ın tekseriw isshi kestesı²²

№	Ob`ekt atı	Da`slep-ki bahası	Amortizatsiya norması		Amortizatsiya summası		Parq nenin` esabına	
			Ka`rxana mag`lıw-matları	Auditor mag`lıw-matları	Ka`rxana mag`lıw-matları	auditor mag`lıw-matları	Norma esabına	Esap-kitap anıqsızlıg`ı
1.	Patent	100000	30	20	30000	20000	10000	-
	ha`m t. B.							
	Ja`mi:							

Joqarıdag`ı keste tiykarında anıqlang`an parqlar boyınsha auditor en` u`lken parqlardı analizleydi ha`m olardıń esabatlar isenimliligine ta`sirin bahalaydı.

Materiallıq emes aktivlerdi esapqa alıwg`a tiyisli aylanıslardı tekseriw na`tiyjeleri auditorlıq esabatında ulıwmalastırıladı. Ha`r bir jol qoyılğ`an qa`tekemshilik boyınsha: qaysı normativ hu`jjettin` qaysı talabı buzılğ`anlıg`ı; jetkerilgen zıyan summası; anıqlang`an qa`tenin` ka`rxana iskerligi ha`m buxgalterlik esabatı ko`rsetkishlerinin` isenimliligine ta`sir ko`rsetiw da`rejesi, a`hmiyeti ha`m t.b.lar anıqlanadı.

Tekseriw na`tiyjelerin ulıwmalastırıw to`mendegi ko`riniste a`melge asırılıwı mu`mkin (3.8-keste):

3.8-keste

Materiallıq emes aktivlerdi tekseriw na`tiyjelerin ulıwmalastırıw ta`rtibi²³

Qa`tenin`	Talapları buzılğ`an	Qa`teni bahalaw	Ka`rxana iskerliginin`
-----------	---------------------	-----------------	------------------------

²² Магистрант ta`repinen islep shıg`ılğ`an

²³ Магистрант ta`repinen islep shıg`ılğ`an

xarakteri	normativ hu`jjet atı, ba`nti	Summa	Balans stat`yasına qarata %	na`tiyjeleri ha`m esabat isenimligine ta`siri

Buxgalteriya esabatı mag`lıwmatlarının` buzıp ko`rsetiliwi ha`m balanstın` «Materiallıq emes aktivler» stat`yası isenimliligin tastıyıqlaw imkanı joqlıg`ı to`mendegi sebeplerden kelip shıg`adı:

0400 - «Materiallıq emes aktivlerdi esapqa alatug`ın schyotlar» (0410-0490) da tiykarsız tu`rde materiallıq emes aktivler qatarına alıp barılğ`anlíg`ı, ob`ektlerdin` tiyisli hu`jjetler menen ra`smiylestirilmegenligi; materiallıq emes aktivlerdin` inventar (balans) bahasına olardı satıp alıw yamasa jaratıw menen baylanıslı bolmag`an qa`rejetlerdin` qosılğ`anlíg`ı; analitikalıq esap ju`ritilmegenligi.

Juwmaqlaw

Materialliq emes aktivler ha`m intellektual kapitaldin` ekonomikalıq mazmunı, normativ-huqıqiy ta`repleri ha`m de esabı ha`m auditine tiyisli ma`selelerdi izertlew olardı jetilistiriw boyınsha to`mendegi ilimiy usınıs ha`m a`meliy usınıslar qa`liplestiriwge imkan berdi.

1. Materialliq emes aktivler tu`sinigi de tar ha`m ken` ma`nide qollanıladı. Tar ma`nide materialliq emes aktivler – bul ka`rxana aktivlerinin` buxgalteriya esabında materialliq emes dep ta`n alıw kriteriyaların qandıırıwshı ja`mlenbesi. Bul aktivler quramına intellektual mu`lk (patentler, dizimge alıng`an tovar belgisi ha`m basqalar), satıp alıng`an ka`rxanalardın` abırayı, oqıtıw qa`rejetleri, ta`n alıw kriteriyalarına juwap beretug`ın ilimiy izertlew ha`m islenbeler qa`rejetleri kiredi. Bul aktivlerdin` ta`n alınıwı finanslıq esabattın` xalıq aralıq standartları ha`m buxgalteriya esabının` milliy standartları menen ta`rtipke salınadı. Bul aktivler belgili bir pul bahasına iye. Buxgalteriya esabının` milliy standartları, sonday-aq, finanslıq esabattın` xalıq aralıq standartlarının` o`zbek tilindegi awdarmasında materialliq emes aktivler materialliq emes aktivler dep ataladı. Ken` ma`nide materialliq emes aktivler – bul barlıq materialliq emes aktivler, sonın` ishinde, esap standartların qanaatlandırmaytug`ın sezilmes aktivler: jumısshı ku`shi, ishki firma strukturası, klientler dizimi ha`m basqalardan ibarat.

2. Gudvilldin` mazmunın teoriyalıq izertlew sonı ko`rsetti, bul tu`sinik te tar ha`m ken` ma`nide isletiledi. Tar ma`nide gudvill degende finanslıq esabattın` xalıq aralıq standartları ha`m buxgalteriya esabının` milliy standartlarının` kriteriyaların qanaatlandıratug`ın aktivler tu`siniledi. Buxgalteriya a`meliyatında tek arttırılğ`an gudvill ta`n alınadı, ka`rxana ishinde jaratılğ`an gudvill bolsa balansta sa`wlelendirilmeydi. Gudvill o`lshemi kompaniyanın` satıp alıw bahası ha`m onın` materialliq, materialliq emes ha`m pul aktivleri, sonday-aq, minnetlemelri ortasındag`ı parıq sıpatında anıqlanadı. BEMS ha`m FEXSnın` rus tilindegi awdarmasında bul parq ilajlılıq abırayı dep te atalg`an. Ken` ma`nide gudvill – bul kompaniyanın` barlıq materialliq emes aktivlerinin` kompleksi.

Ko`rinip turg`aniday, MEA materiallıq emes aktivler, MEA gudvill dawamında jalg`ız ko`z-qaras bolmag`an (ha`zir de joq). Eger buxgalteriya esabındag`ı a`hmiyeti itibarg`a alınbasa, materiallıq emes aktivler anıq emes, o`lshep bolmaytug`ın, ko`birek bo`linbeytug`ın zat sıpatında ko`riletug`ın edi. İngliz tilinde bunun` ushın ko`binese “intangible” sıpatı ko`plikte (“intangibles”) “sezilmeytug`ın”, “sezilmeytug`ın taraw” ma`nisinde qollanıladı. “Sezilmeytug`ın” ja`ne “anıq emes”, “ko`zge ko`rinbes” ma`nilerin de bildiredi. Olardan buxgalteriya esabında ta`n alinatug`ın materiallıq emes aktivlerdi ha`m kompaniya gudvili ajratıladı. Kompaniya gudvili bolsa tek kompaniya o`zinin` sap aktivlerinin` a`dalatlı bahasınan artatug`ın bazar bahası boyınsha satıp aling`anda ta`n alınadı. Biraq gudvill de bo`linbes mug`dar; bahasın tuwrıdan-tuwrı usıllar menen esaplap shıg`ıwdın` ilajı bolmag`an barlıq aktivlerdi o`zine alatug`ın qaldıq bolıp esaplanadı. Sonın` ushın “intellektual kapital” tu`siniginin` payda bolıwı materiallıq emes aktivler kontseptsiyasının` ko`birek o`lshenetug`ın ha`m anıq bolatug`ın ta`repke qarap rawajlanıwın bildiredi. Sonın` menen birge, intellektual kapitaldı aldın bar bolmag`an ha`diyse dep atap bolmaydı; kompaniyalarda xızmetkerlerdin` wa`killigi de, ishki sho`lkem de, klientler de bolg`an, biraq aldın olarg`a mug`dar o`siwin belgilewshi faktorlar sıpatında qaralmag`an ha`m u`yreniwde o`z aldına jantasıwılarg`a mu`ta`jlik sezilmegen. O`tkerilgen izertlewler materiallıq emes aktivler, intellektual kapital ha`m gudvill tu`sinikleri ortasında anıq shegaralardı qa`liplestiriwge imkan berdi. Materiallıq emes aktivler degende materiallıq emes aktivlerdin` en` ken` ma`nidegi barlıq toplamın tu`siniw maqsetke muwapıq. Olarg`a to`mendegiler kiredi:

– intellektual kapital ha`m intellektual iskerlik na`tiyjesi bolmag`an aktivler;

– tuwrıdan-tuwrı usıllar menen o`lshenetug`ın ha`m ulıwma o`lshenbeytug`ın aktivler;

“Gudvill” tu`sinigi buxgalteriya standartlarında tu`sindirilgenindey ha`m ta`n aling`anday, yag`nıy firma satıp alıw bahasınin` firma balansında

sa'wlelengen sap aktivleri bahasınan joqarı bolıwı dep tu'siniliwi kerek. Demek, iskerlik ko'rsetip atırg'an ka'rxana gudvili haqqında tek buxgalteriya bahasınan parq qılıwshı mug'dar tu'siniledi. Bul mug'dardın' shamalıq ma'nisin abıray, kompaniya brendi atamaları beredi. Biraq bunday gudvill (ken' ma'nide) balansta sa'wlelendirilmeydi. Bazı avtorlar, gudvill haqqında aytqanda, sol ma'nisti saqlag'an halda, onı "firmanın' bahası"²⁴ yamasa "isbilermenlik aktivleri"²⁵ dep atawdı abzal dep biledi.

A'lbette, izertlengen ma'seleler ka'rxananın' materiallıq emes aktivleri tarawına tiyisli bar barlıq mashqalalardı tolıq sheshe almaydı. İntellektual kapitaldı o'lshew ha'm bahalaw mashqalası bul atamanın' materiallıq emes aktivler sistemasındag'ı ornın anıq belgilemesten sheshiliwi mu'mkin emes, aling'an juwmaqlardıń ilimiy ha'm a'meliy a'hmiyeti de sonnan ibarat dep esaplaymız.

4. Ka'rxanalarında da milliy ekonomikanın' basqa xojalıq ju'ritiwshi sub'ektlerindeki sıyaqlı materiallıq emes aktivlerdi, sonın' ishinde, intellektual islenbeler inabatqa alınbag'an halda materiallıq taraw a'hmiyetli ha'm a'dettegi bolıp esaplanadı. Bunday jag'day ko'binese materiallıq emes aktivler ushın ketken qa'rejetlerdi ka'rxananın' ag'ımdag'ı qa'rejetlerinen ajıratıw, tiykarınan eger materiallıq emes aktiv ka'rxananın' o'zinde jaratılsa, quramalılıqqa alıp keledi. Sonın' ushın agrar sektor ka'rxanalarında materiallıq emes aktivler u'lesi ha'zirshe u'lken bolmasthan, bul bunday mu'lklerge mu'tajlik joqlıg'ınan emes, al usı ob'ektin' agrar sektor ka'rxanaları ushın qarata jan'alıg'ı ha'm a'meliyatta kem ushırawı menen baylanıslı.

5. Materiallıq emes aktivlerdin' mug'darı, quramı, du'zilisi ha'm paydalı isletiliw mu'ddetleri tuwrasında anıq ha'm isenimli buxgalteriya informatsiyalarına qızıg'ıwdın' artıp barıwı olardı esapqa alıw ha'm auditorlıq tekseriwinen o'tkeriwdin' jan'a metodların islep shıg'ıwdı tezlestiriw ha'm barların jetilistiriwdi talap etpekte.

---

²⁴ Nidlz B. i dr. Printsipi buxgalterskogo ucheta / B. Nidlz, X. Anderson, D. Kolduell: Per. s angl. pod red. Ya.V. Sokolova. – M.: Finansı i statistika, 2003. –496 s. –S. 231.

²⁵ Kolass, B. Upravlenie finansovoy deyatel'nost'yu predpriyatiya. Problemy, kontseptsii i metodi: Per. s frants. pod red. Ya.V. Sokolova. –M.: Finansı, YuNITİ, 1997. –576 s. –S. 514.

6. Materiallıq emes aktivler esabı ha`m auditinin` basqa aktivlerdikinen parq qılıwshı xarakterlewshi o`zgeshelikleri ob`ektlerdi ekspertiza qılıw ha`m olardan kelip shıg`atug`ın huqıqlardı analizlewden ibarat. Sonın` ushın bul ob`ektlerdi buxgalteriya esabında sa`wlelendiriw ha`m auditorlıq tekseriwinen o`tkeriwde olarg`a iyelik etiw huqıqın tastıyıqlawshı hu`jjetlerdi ekspertiza ha`m texnikalıq analizlew usınıs etiledi. Bunın` ushın sanaat ha`m intellektual mu`lk ob`ektlerinen paydalanıwdı yuridikalıq ra`smiylestiriw ha`m huqıqıy qorg`aw tarawında isleytug`ın, patent menen isenim bildirilgen qa`nigelardi konsul`tant yamasa ekspert sıpatında qamtıw za`ru`r.

7. Toliq amortizatsiyalang`an materiallıq emes aktivlerdi esaptan o`shiriwde esap jazıwların qısqartıw maqsetinde olardıń da`slepki bahasına D-t 0500-"Materiallıq emes aktivler amortizatsiyasın esapqa alıwshı schyotlar" (0510-0590) K-t 0400-"Materiallıq emes aktivlerdi esapqa alıwshı schyotlar" (0410-0490) buxgalteriya jazıwın du`ziwdi usınamız.

8. İsenimli basqarıwg`a qabıl etilgen materiallıq emes aktivlerdi buxgalteriya esabında sa`wlelendiriw ushın 0400-«Materiallıq emes aktivlerdi esapqa alıwshı schyotlar» (0410-0490) quramında 0491-«İsenimli basqarıw huqıqındag`ı materiallıq emes aktivler» atlı jan`a schyot kiritiwdi usınamız. İsenimli basqarıw sha`rtnamasınan kelip shıg`atug`ın esap-kitaplardı esapqa alıw ushın 7100-«Ajıratılğ`an bo`linbeler, sın`ar ha`m qaram xojalıq ja`miyetlerine bolg`an qarız» schyotı quramında 7130-«Mu`lklerdi isenimli basqarıw boyınsha esap-kitaplar» schyotın kiritiwdi usınamız.

PAYDALANLIG`AN ƏDEBİYATLAR DİZİMİ

Ra`smiy materiallar

1.1. O`zbekstan Respublikası Nizamları:

- 1.3.1. “Paydalı modelge O`zbekstan Respublikasının` patenti beriliwi ushın talapnamalardı du`ziw, tapsırıw ha`m ko`rip shıg`ıw qag`ıydaların tastıyqlaw tuwrısında”. O`zbekstan Respublikası Ma`mlekelik patent basqarmasının` 2004 jıl 15 marttag`ı 14-sanlı buyrıg`ı.
- 1.3.2. “Sanaat u`lgilerine O`zbekstan Respublikasının` patenti beriw ushın talapnamalardı du`ziw, tapsırıw ha`m ko`rip shıg`ıw qag`ıydaların tastıyqlaw tuwrısında”. O`zbekstan Respublikası Ma`mlekelik patent basqarmasının` 2004 jıl 21 apreldegi 22-sanlı buyrıg`ı.

1.2. O`zbekstan Respublikası Ministrler Kabinetinin` qararları:

1.3. Nizamlar, instruktsiyalar ha`m metodikalıq ko`rsetpeler:

- 1.3.3. Jer uchastkasın ijarag`a alıw huqıqının` bahasın bahalaw ta`rtibi tuwrısında nızam. O`zbekstan Respublikası Oraylıq Banki basqarıwının` 2004 jıl 13 marttag`ı 252-V-sanlı qararı menen tastıyqlang`an. “SBX” gazetası, №18(510), 2004 jıl 4 may.
- 1.3.4. Materiallıq emes aktivler (7-sanlı) O`zbekstan Respublikası buxgalteriya esabının` milliy standartı (jan`a redaktsiyada). O`zbekstan Respublikası Finans ministrliginin` 2005 jıl 25 marttag`ı 35-sanlı buyrıg`ı menen tastıyqlang`an.
- 1.3.5. Mejdunarodnie standartı finansovoy otchetnosti. - M.: Askeri, 1999.
- 1.3.6. O`zbekstan Respublikası buxgalteriya esabının` milliy standartları (№00-№21), Tashkent, 1998-2004 jj.
- 1.1.1. O`zbekstan Respublikası Konstitutsiyasi. – T.: “O`zbekstan”, 2005j.
- 1.2.1. O`zbekstan Respublikası Ministrler Kabinetinin` №383 sanlı qararı. Awıl xojalıg`ı o`ndirisinde sha`rtnamalıq qatnasıqlardı jetilistiriw ha`m minnetlemeelr orınlanıwı ushın ta`replerdin` juwapkershiligin asırıw is-ilajalar tuwrısında. 4 sentyabr` 2003 jıl. Salıq to`lewshinin` jurnalı, №11.
- 1.1.2. O`zbekstan Respublikası nızamı. Buxgalteriya esabı tuwrısında. Tashkent, 1996 j. 30 avgust.

- 1.1.3. O'zbekstan Respublikasi Nizami. Fermer xojalig'ı tuwrısında. (jan`a redaksiyasi). 2004 jil 26 avgust`. ("Xalıq so`zi", 2004 jil 15 oktyabr`, 215 (3490)-san.).
- 1.1.4. O'zbekstan Respublikasi nizami. EEM ushın bag`darlamalar ha`m mag`lıwmatlar bazaları tuwrısında. 1994 j. 6 may,
- 1.1.5. O'zbekstan Respublikasi Puqaralıq Kodeksinin` ekinshi bo`limine tu`sindirmeler. T.: "İqtisodiyot ha`m huquq dunyosi", 1998 j.
- 1.1.6. O'zbekstan Respublikasi Salıq Kodeksi. Tashkent 2010 j.
- 1.3.7. O'zbekstan Respublikasi Finans Ministrligi, Ma`mleketlik salıq Komiteti, Miynet ha`m xalıqtı sotsiallıq qorg`aw Ministrliginin` qararı. "İnventarizatsiya prtsesinde anıqlang`an mal-mu`lik kemisi ha`m artıqshasın buxgalteriya esabı ha`m salıqqa` tartıw ta`rtibi tuwrısındag`ı nızamdı tastıyıqlaw haqqında. (O'zbekstan Respublikasi A`dillik Ministrligi ta`repinen 2004 jil 6 aprelda 1334-san menen ma`mleketlik dizimge aling`an). "Salıqlar ha`m bajıxana informatsiyaları" gazetası, №16, 2004 jil.
- 1.1.7. O'zbekstan Respublikasınıng Puqaralıq Kodeksi. "Adolat", Tashkent, 2007.
- 1.1.8. O'zbekstan Respublikasının` "Avtorlıq huqıqı ha`m uqsas huquqlar tuwrısında" g`ı Nizami. 20.07.2006 j.
- 1.1.9. O'zbekstan Respublikasının` "Oylap tabıwlar, paydalı modeller ha`m sanaat u`lgileri tuwrısında" g`ı Nizami (jan`a redaksiyasi). 06.05.1994 j.
- 1.1.10. O'zbekstan Respublikasının` "Tovar belgileri, xızmet ko`rsetiw belgileri ha`m tovar kelip shıqqa`n orın atları tuwrısında" g`ı Nizami. 30.08.2001 j.
- 1.2.2. O`nim(jumis, xızmetler)lerdi islep shıg`arıw ha`m satıw qa`rejetlerinin` quramı ha`m de finanslıq na`tiyjelerdi qa`liplestiriw haqqında Nızam. (O'zbekstan Respublikasi Ministrler Kabinetinin` 1999 jil 5 fevraldag`ı 54-sanlı qararı menen tastıyıqlang`an).

2.Prezident miynetleri:

- 2.1. Karimov İ.A. «O`zbekstan XXI a`sir bosag`asında: qa`wipsizlikke qa`wip, turaqlılıq sha`rtleri ha`m rawajlanıw kepillikleri». – T. O`zbekstan, 1997.
- 2.2. Karimov İ.A. «O`zbekstanda demokratiyalıq o`zgerislerdi ja`ne de teren`lestiriw ha`m puqaralıq ja`miyeti tiykarların qa`liplestiriwdin` tiykarg`ı bag`darları». «Xalıq so`zi» gazetası, 2002 jıl 30 avgust.
- 2.3. Karimov İ.A. Barlıq reje ha`m bag`darlamalarımız watanımız rawajlanıwın joqarılatıw, xalqımız pa`ra`wanlıg`ın asırıwg`a xızmet qıladı. –T.: O`zbekstan, 2011. -26 b
- 2.4. Karimov İ.A. Ja`ha`n finanslıq ekonomikalıq krizisi, O`zbekstan sha`rayatında onı saplastırıwdın` jolları ha`m ilajları. – T.: O`zbekstan, 2009.
- 2.5. Karimov İ.A. Ma`mlekette demokratiyalıq reformalardı ja`ne de teren`lestiriw ha`m puqaralıq ja`miyetin rawajlandırıw kontsepsiyası: O`zbekstan Respublikası Oliy ma`jlisi Nızamshılıq palatası ha`m Senatının` qospa ma`jilisidegi bayanatı. 2010 jıl 12 noyabr`. – Toshkent: “O`zbekstan”, 2010. -56 b.
- 2.6. Karimov İ.A. O`zbekstan ekonomikalıq reformalardı teren`lestiriw jolında. T.: “O`zbekstan”, -1995 j.
- 2.7. Karimov İ.A. Watanımızdın` rawajlanıwın jan`a basqışqa ko`teretug`ın jıl boladı: *2011-jıldın` tiykarg`ı juwmaqları ha`m 2012-jıl O`zbekstandı sotsiallıq-ekonomikalıq rawajlandırıwdın` en` a`hmiyetli bag`darlarına bag`ishlang`an Ministrler Kabinetinin` ma`jilisidegi bayanatı, «Erkin Qaraqalpaqstan» 21.01.2012 jil № -9 10 (19160)*
- 2.8. Karimov İ.A., Wzbek xalqıga tinchlik va omonlik kerak, Toshkent: “Wzbeksiton” 2013
- 2.9. Karimov İ.A., Wzbekiston mustaqillikka erishish astonasida, Toshkent: “Wzbeksiton” 2011
- 2.10. O`zbekstan Respublikası Prezidenti İslam Ka`rimovtın` elimizdi 2013-jıl sotsiallıq-ekonomikalıq rawajlandırıwdın` juwmaqları ha`m 2014-jıl`a mo`lsherlengen ekonomikalıq bag`darlamannın` en` a`hmiyetli wazıypalarına

bag`ishlang`an Ministrler Kabinetinin` ma`jilisidagi "2014 jil joqari pa`tler menen rawajlanıw, ba`rshe imkaniyatlardı iske qosıw, o`zin aqlag`an reformalar strategiyasın izbe-iz dawam ettiriw jılı boladı" atlı bayanatı, «*Erkin Qaraqalpaqstan*» 21.01.2014 jil № 9 (19471)

3.Oqıwlıq ha`m oqıw qollanbalar

- 3.3.1. Fundamental Financial Accounting Concepts. Th. Edmonds, F.M. McNair, Ph. Olds. 1996, by McGraw-Hill, Inc.
- 3.3.2. Petty, R., Guthrie, J. Intellectual Capital Literature Review. Measurement, reporting and management. Journal of Intellectual Capital. Vol. 1, Number 2, 2000, pp. 155-176.
- 3.3.3. Stewart T.A. Intellectual Capital. The New Wealth of Organizations. New York: Currency Doubleday, 1997, p. 67.
- 3.1.1. Abdukarimov İ.T. Moliyaviy hisobni wqish ha`m tahlil qilish ywllari. T.: İqtisodiyot ha`m huquq dunyosi, 1999 yil.
- 3.1.2. Audit/Pod red. Tulaxodjaevoy M., Djuraeva T., Gulyamovoy F. 1-2 tom. TDİU, NABAUZ – T.:
- 3.1.3. Bobojonov O., Jumaniyozov K. Moliyaviy hisob. T.: Moliya, 2002. -
- 3.1.4. Dusmuratov R.D. Audit asoslari. T.: Wzbekiston milliy entsiklopediyasi, 2003. -
- 3.1.5. Dusmuratov R.D. Auditorlik faoliyati: nazariya, uslubiyot ha`m amaliyot. –T.: Moliya, 2007. -100 b.
- 3.1.6. Zavalishina İ. Yangicha buxgalteriya hisobi. – T.: İqtisodiyot ha`m huquq dunyosi nashriyot uyi, 2004. 476 b.
- 3.1.7. Karimov A., İslomov F., Avloqulov A. Buxgalteriya hisobi. –T.: Sharq, 2004. -592 b.
- 3.1.8. Kojinov V.Ya. Buxgalterskiy uchet. M.: Federativno Knigo Torgovaya Kompaniya, 1998 g.

- 3.1.9. Kuznetsov B. L. Sinergeticheskiy menedjment v mashinostroenii. - Naberejniye Chelni: İzdatel'stvo Kamskogo gosudarstvennogo politexnicheskogo instituta, 2003. — 400 s. — S. 63.
- 3.1.10. Lev B. Nematerial'nie aktivı: upravlenie, izmerenie, otchetnost'. M.: Kvinto-Konsalting, 2003.
- 3.1.11. Mejdunarodnoe sistema uchet i otchetnosti. M.: Finansı i statistika, 1998g.
- 3.1.12. Mejdunarodnie standartı ucheta i audita. M.: Audit-treyning, 1992 g.
- 3.1.13. Mejdunarodnie standartı finansovoy otchetnosti (IAS). Moskva, 1990 g.
- 3.1.14. Nidlz B., Anderson X., Kolduell D. Printsipi buxgalterskogo ucheta. M.: Finansı i statistika, 2003.
- 3.1.15. Solov'eva G.M. Uchet nematerial'nix aktivov. M: Finansı i statistika, 2001.
- 3.1.16. Xaxonova N.N. Uchet nematerial'nix aktivov. Uchetno-prakticheskaya posobie. Rostov-na-Donu: Feniks, 2001. 212 s.
- 3.1.17. Entoni R., Ris Dj. Uchet: situatsii i primerı. Perevod s angl., M.: Finansı i statistika, 1993 g.

Jurnallardag'ı maqalalar ha'm siltemeler

- 5.1. Volkov D.L., Garanina T.A. Nematerial'nie aktivı: problemi sostava i otsenivaniya // Vestnik S.-Peterb. un-ta. Seriya Menedjment. — 2007. — Vip. 1. — S. 82–105.
- 5.2. Garanina T.A. Rol' nematerial'nix aktivov v sozdanii tsennosti kompanii: teoriticheskie i prakticheskie aspektı // Jurnal «Korporativnie finansı» №4(12) 2009 g., 79-96 s.
- 5.3. Gudvill – materiallıq emes aktiv bwlsada, muhim ahamiyatga ega // SBX gazetasi, - Toshkent, 2003 y. -№33, 10 b.
- 5.4. İlxomov Sh. Buxgalterskiy uchet v nematerial'nie aktivı // İqtisodiyot ha'm ta'lim – Toshkent. 2003. -№1. 97 – 101 b.
- 5.5. Quvondiqov A. Buxgalteriya belgiliotlari ha'm kompaniya aktsiyalari bahosi// Bozor, pul ha'm kredit – Toshkent, 2002. - №5.- 64-75 b.

- 5.6. Kurbanchaleeva O.A. Kak otrazit` vıbitie nematerial`nix aktivov// Glavbux. – Moskva, 2001, №4.
- 5.7. Toshnazarov S. Uzoq muddatli aktivler: deprisiatsiya ha`m amortizatsiya //Bozor, pul ha`m kredit. – Toshkent, 2004. -№12 (91). - 37-40 b.
- 5.8. Uchet nematerial`nix aktivov//Zaochnıy seminar «Jurnal nalogoplatel`shika” i “Assotsiatsiya buxgalterov i auditorov Uzbekistana”, JN. – Toshkent, 2002. - №9. 54-55 s.
- 5.9. Xayr dastlabki patent... . SBX gazetasi, 2003 y. 26-son.

Konferentsiya materiallarına siltemeler

- 6.1. İsmaylova D. // İsmaylov Q., İsmaylova D., Materiallıq emes aktivler esabındag`ı ayırım mashqalalar, Regionnıń sotsiallıq-ekonomikalıq rawajlanıwındag`ı mashqalalar: ha`zirgi ahwalı , rawajlanıw perspektivasi ha`m mashqaları» atamasındag`ı o`tkerilegn respublikalıq ilimiy-a`meliy konferentsiya materialları toplamı. -No`kis, 26-27 aprel` 2013. –B. 92-93 .
- 6.2. İsmaylova D. //Materiallıq emes aktivlerdin` ekonomikalıq mazmunı, tu`rleri ha`m a`hmiyeti, magistrıldın` ilimiy-a`meliy konferentsiya materialları. - No`kis, 2013. –B. - .

İnternet saytları

- 7.1. www.aicpa.org/index.htm -American Institute of Certified Public Accountants
- 7.2. www.apb.org.uk - Auditing practices Board
- 7.3. www.arraydev.com/commerce/JIBC/ - İnternet banking ha`m kommertiya jurnali
- 7.4. www.bizcom.ru/bank_business/index.html - virtual`noe izdatel`stvo razlichnix biznes publikatsiy.
- 7.5. www.buhgalt.ru – Jurnal «Buxgalterskiy uchet».
- 7.6. www.cer.uz – İqtisodiy izlanishlar markazi
- 7.7. www.dis.ru/fm/arhiv/2004/4/9.html - Prosvirina İ.İ. İntellektual`niy kapital: noviy vzglyad MEA nematerial`nie aktivı. Finansoviy menedjment, №4 / 2004,
- 7.8. www.iasc.org.uk - International Accounting Standards Committee
- 7.9. www.iaa.org.uk - The Institute of Internal Auditors – United kingdom

- 7.10. www.nalog.ru – Ministerstva RFpo nalogam i sboram
- 7.11. www.nao.gov.uk - UK National audit office
- 7.12. www.pravo.eastink.uz – Iqtisodiy qonunlar twplami
- 7.13. www.soliq.uz – O`zbekstan Respublikası Davlat Soliq Qwmitasi
- 7.14. www.uza.uz – O`zbekstan milliy axborot agentligi
- 7.15. www.uzlaw.uz – O`zbekstan Respublikası qonunlari twplami
- 7.16. www.zhurnal.ru/5/vir_tech.htm - Nou-Xau virtual`nıx texnologiy

QOSIMShALAR

1-qosimsha
Tasdiqlayman

_____
(vazifasi)

_____
imzo   ismi-sharifi

«__» _____ 20__ yil

Nomoddiy aktivlarni qabul qilish - topshirish
DALOLATNOMASI №__

Tashkilot _____ Tuzilgan vaqti «__» _____ 20__ yil.

Topshiruvchi tashkilot, quramiy bwlim	Oluvchi tashkilot, bwlim	Faoliyat turi	Debet		Kredit		Dastlabki (balans) bahasi, swm	Xizmat qilish muddati	Amortizatsiya me`yori	Materialliq emes aktivlar amortizatsiyas i olib boriladigan schyot №	Inventar raqami	Ob`ekt	Tashkil qilingan vaqti	Hisobga alimg`an vaqti (oy, yil)	
			Schyot	Analitik schyot kodi	Schyot	Analitik schyot kodi									
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16

«__» _____ 20__ jil №__ kvr ga asosan _____ esapqa olindi.

Ob`ektning qisqacha tavsifi _____

Komissiya xulosasi _____

İlova: materialliq emes aktivga korxonaga huquqini tasdiqlovchi hu`jjetlar rwxati _____

Komissiya raisi:

_____
vazifasi   imzo   familiyasi, ismi

Komissiya a`zolari:

_____
vazifasi   imzo   familiyasi, ismi

_____
vazifasi   imzo   familiyasi, ismi

Kartochka ochilganligi yamasa harakati tuwrısında buxgalteriya izohi

Bosh buxgalter: _____

«__» _____ 20__ yil.

Materialliq emes aktivlarni esapqa aliw kartochkasi № _____

Tashkilot _____

Tashkiliy bwlim _____

Tuzilgan vaqti	Operatsiya turi kodit	sana	Raqami

materialliq emes aktivning twliq nomi

Tarkibiy bwlim	Faoliyat turi	Schyot	Analitik schyot kodit	Boshlangich (balans) bahasi, swm	Foydalanish muddati	Hisoblangan amortizatsiya summasi, swm	Amortizatsiya normasi, %	AHANK NISOD ob`ekti ha`m schyot kodit (materialliq emes aktivlarga hisoblangan amortizatsiya olib beriladigan)	Hisobga olingan vaqti	Qabul qilish turi	Registratsiya hu`jjeti (no-mi, nomeri, sanasi)	Chiqarildi (berildi)				Realizatsiya qilishdan tushgan summa, swm
												Hujjat		Chiqim qi-lish (hara-kat) sababi		
												Raqami	Sana	Nomi	Kod	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17

Eskirish summasi, swm, tiyin *NOMODDIY AKTIV OB`EKTLARNING QISQACHA TAVSIFI*

Kartochkani twldirdim: _____

vazifasi

imzo

familiyasi, ismi

«__» _____ 20__ yil.

---

 tashkilot

---

 quramiy bwlim

 Inventarizatsiya wtkazishga asos: buyruq, kwrsatma, farmoyish

Inventarizatsiya boshlanish vaqti

Inventarizatsiya tugagan vaqti

Operatsiya turi

NOMODDIY AKTIVLARNI INVENTARIZATSIYA QILISH

Materialliq emes aktivler _____

Joylashgan joyi _____

T I L X A T

Inventarizatsiya boshlanguncha barcha kirim ha`m chiqim hu`jjetleri buxgalteriyaga topshirilgan ha`m barcha materialliq emes aktivler kirim qilingan, _____

Tashkilotning materialliq emes aktivlarga huquqini tasdiqlaydigan hu`jjetlarga javobgar shaxs(lar):

 _____
 vazifasi

 _____
 imzo

 _____
 familiyasi, ismi

 _____
 vazifasi

 _____
 imzo

 _____
 familiyasi, ismi

6- qosimsha dawami

№	Materialliq emes aktivler, nomi, maqsadi ha`m qisqacha tavsifi	Qayd qilish hu`jjeti			Hisobga aling`an sanasi	Qiymati, swm	
		Nomi	Sana	Raqam		Dastlabki hu`jjetlar boyinsha haqiqiy	Buxalteriya hisobi boyinsha
1	2	3	4	5	6	7	8
					Jami		

Varak boyinsha jami:: a) tartib raqami soni _____
swz menen

b) haqiqiy bahasi _____ swm ___ tiyin
swz menen

tekshiruv natijasi: a) tartib raqam soni _____
swz menen

b) haqiqiy bahasi _____ swm ___ tiyin
swz menen

komissiya raisi:

_____ vazifasi _____ imzo _____ familiyasi, ismi

Komissiya a`zolari:

_____ vazifasi _____ imzo _____ familiyasi, ismi

_____ vazifasi _____ imzo _____ familiyasi, ismi

_____ vazifasi _____ imzo _____ familiyasi, ismi

Ushbu inventarizatsiya _____ barcha materialliq emes aktivler mening (bizning) ishtirokimizda komissiya tomonidan tekshirildi, inventarizatsiya komissiyasiga e`tirozim(iz) ywq. Materialliq emes aktivlarga tashkilot huquqini tasdiqlaydigan hu`jjetlar mening (bizning) javobgarligimda saqlanadi.

Korxonaning materialliq emes aktivlarga huquqini tasdiqlaydigan hu`jjetlarga mas`ul javobgar shaxs(lar):

_____ vazifasi _____ imzo _____ familiyasi, ismi

_____ vazifasi _____ imzo _____ familiyasi, ismi

Ushbu _____ dagi belgilotlar ha`m hisoblarni tekshirdim: _____
vazifasi _____ imzo _____ familiyasi, ismi

«__» _____ 20__ yil.

7- qosimsha
«TASDIQLAYMAN»

_____
(vazifasi)

«__» _____ 20__ yil.

NOMODDIY AKTIVLARNI HISOBDAN CHIQARISH
DALOLATNOMASI №__

Tashkilot _____

Tuzilgan vaqti «__» _____ 20__ yil.

Tarkibiy bwlim	Faoliyat turi	Debet		Kredit		Dastlabki (balans) bahasi, swm	Amortizatsiya hisoblangan summa, swm	Inventar raqami
		Schyot	Analistik schyot kodi	Schyot	Analistik schyot kodi			

_____ «__» _____ 20__ jil №__ _____ By asosan tuzilgan komissiya _____ ni tekshiruvdan wtkazdi.

Tekshiruv natijasida komissiya to`mendegilarni aniqladi:

1. Tashkilotga kelgan «__» _____ 20__ yil.
2. _____ ni hisobdan chiqarishga asos.

Komissiya xulosasi _____

Ilova. Ilova qilingan hu`jjetler rwyxati. _____

Komissiya raisi:

_____ vazifasi _____ imzo _____ faimiliya, ismi

Komissiya a`zolari:

_____ vazifasi _____ imzo _____ faimiliya, ismi

_____ vazifasi _____ imzo _____ faimiliya, ismi

_____ vazifasi _____ imzo _____ faimiliya, ismi

NOMODDIY AKTIVNI HISOBDAN CHIQARISH XARAJATLARI HAQIDA
MA`LUMOTNOMA

Hisobdan chiqarish natijalari: _____

Realizatsiya qilishdan tushgan tushum: _____ swm ___ tiyin

Materialliq emes aktivler kartochkasida chiqim qayd qilindi. №__ kartochka yopildi.

Bosh buxalter: _____ imzo _____ faimiliyasi, ismi

«__» _____ 20__ yil.